ماٹھو میگھ ملہار

عبد الواحد آریسر

دولهہ منهنجي ديس جا

ماڈهو ميگهہ ملهار

ماڻهو ميگهه ملهار

عبدالواحد آريسر

سنڌو پبليڪيشن
١٩٨١ع

ڇاپو : پهريون

ڳاڻيٽو : هڪ هزار

سال : جنوري ١٩٨٤ع

قيمت : ڏهه رپيا

ڇپيندڙ : سردار پرنٽنگ پريس
گاڏي کاتو حيدرآباد.

ڇپائيندڙ: ياسر، سنڌو پبليڪيشن مهراڻ يونيورسٽي
لطيف هاسٽل مان اداري طرفان، هي ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪيو.

انتساب

مرحوم دوست،
عالم خان جتوئي
جي نالي.

تنهنجي ياد نه وسري سگهندي.

مسڪين جهان خان کوسو
غلام محمد لغاري
محمد عثمان ڏيپلائي
حيدر بخش جتوئي
محمد صالح عاجز
علي احمد ڏوگر
پير حسام الدين راشدي

مهاڳ-

مون سمي ڏٺا ماڻ...

* سنڌ ۾ اهڙا ماڻهو آڱرين تي ڳڻڻ جيترا آهن، جن جي هڪ ئي وقت سياسي ۽ ادبي حيثيت، عبدالواحد آريسر جهڙي هجي. عبدالواحد آريسر، منهن ۾ ٽوڙي مٿن ۾ موسيٰ آهي- هُو آرسي ناهي، شيشو آهي، جنهن جي پنهي پاسن کان نهارڻ سان ساڳيا منظر ڏسي سگهجن ٿا، زندگيءَ سان ڀرپور منظر.

هُن جو تعلق، سدا سُهڻي مٺي مهڙي سنڌ جي اُن ڏتڙيل حصي سان آهي، جتان جي ماڻهن سخت ڏُکار ۾ به ڌاڌائي ڏيهه جي واڙين واس کي روڪيو ناهي ۽ ڌارين جي لوڏن ۽ لشڪرن اڳيان به لوڏيءَ جي لڄ رکي آهي- سونهن، سگهه ۽ سچ، ٿر جي عظمت جا آهڃاڻ آهن ۽ اهي ٽئي شيون، جيئن جو تيئن آريسر کي ورثي ۾ مليون آهن، <u>ڪائي به ڪاري ۽ ڏکي رات سون سريکي سورج کي اڀرڻ کان روڪي ناهي سگهي.</u> مسڪين، ڏيپلائي، لغاري، آريسر، سهسين سورج آهن (سچي سنڌ سورج آهي!)، جن ٿر جي چلڪڻيءَ واري مان کني ڪيي، ڪُوڙ کي شڪست ڏني آهي/ رات کي شڪست ڏني آهي "ماڻهو ميگهه ملهار" هڪ

سچي ماڻهوءَ جي ٻين سچن ماڻهن کي پيڙا آهي، اهڙو سلوڪ آهي، جهڙو 'بادشاهه بادشاهن سان ڪندا آهن'.

آريسر، جا لکيل هي، "سوانحي- تاثر" جن اهم ماڻهن تي مشتمل آهن، سي اسان جي قوم، ادب، تاريخ ۽ ثقافت جا محسن آهن ۽ پنهنجي پر ۾ سنڌ جي تاريخ جا سونهري اکرن ۾ لکيل باب به- مسڪين جهان خان کوسو، غلام محمد لغاري، محمد عثمان ڏيپلائي، حيدربخش جتوئي، محمد صالح عاجز، علي احمد ڏوگر، پير حسام الدين راشدي، سڀ اهڙا نانوَ آهن، جن جو لطيف سائينءَ جي لفظن ۾ "سرڻ مشاهدو آهي ۽ جن کي مٽري به مات ناهي ٿيڻي."

سنڌ ۾ هن کان اڳ چيپل خاڪا، سوانحي نوٽ ۽ تاثر، پلي ته آريسر جي هنن لکيل تاثرن کان وڌيڪ دلچسپ هجن، پر آنهن ۾ شخصيتن جي زندگيءَ جا صرف آهي رنگ رُوپ ظاهر ڪيل آهن، جيڪي ليکڪ کي ذاتي طور نظر آيا آهن، جڏهن ته 'ماڻهو ميگهه ملهار' جي سڀني شخصيتن جي زندگيءَ جا عڪس ِچٽاپٽا اسان جي سامهون آهن، صرف آريسر ئي آنهن کي پنهنجي ذاتي دوستيءَ جي آئيني ۾ ناهي ڏٺو، پر اسان سڀ/ سچي قوم آهي پسن پيا- آهي سڀ، اسان سڀني جا گهٽگهرا آهن، ساٿي آهن ۽ محسن آهن- ڪڏهن نه وسرڻ جهڙا، ڪڏهن نه وسارڻ جهڙا- "ڪي ڏور به اوڏا سپرين!"

هنن تاثرن ۾ آريسر، نه صرف مٿين مهان ماڻهن

جي زندگيءَ جي حصن کي آڏي اگهان ڪيو آهي، پر آن سان گڏ هُن، سندن زندگيءَ جي پس منظر ۾ سنڌ جي سماجي حالتن، ماڻهن جي پنهنجي محسنن ڏانهن بي حسي واري برف جهڙي ٿڌي رويي، (هتي خاص طور تي مسڪين جهان خان ڪوسي جو حوالو ڏيندس، جنهن پنهنجي سڄي زندگي، ماڻهن لاءِ، ماڻهن جي روشن آئيندي لاءِ دان ڪري ڇڏي ۽ پڇاڙڪن پهرن ۾ لکن ماڻهن جي ميڙ مان ڪنهن هڪ به، جنهن جي آسروند اکڙين کي، اڇي آسمس نه ڏني- سنڌس عظمت جي پهرن ۾، پيار جي ٻٽڙن ٻولن جا ڦُول پيتا نه ڪيا!!)، سجاڳيءَ جي تحريڪن، اُنهن جي سرواڻن ۽ سنڌي ماڻهن جي تاريخي ۽ ادبي چڱن مندن ڏوِرن مان گذرڻ جي وارتا به بيان ڪئي آهي- سولي سنڌيءَ ۾ ان کي هڪ تير سان ٻه شڪار ڪرڻ چئبو.

آريسر جي تقريرن ۽ تحريرن ۾ جا هڪ شيءَ مون کي گهڻو وڻندي آهي، سا آهي، سنڌس ٻولي. مٺي، سوادي ۽ سونهن ڀري ٻولي. سياست جي پٿرن جهڙي سيمني مان، ڦٽي نڪرندڙ، مٿانهينءَ کان ڪرندڙ جهرڻي جهڙي مترمتر ٻولي- سنڌس لکڻين ۾ شاعرائيون، جهڙڪيون ايتريون ته ملنديون آهن، جو مون کي لڳندو آهي، ڄڻ آريسر ڪو جُون متايل شاعر آهي يا جُون متائي ڪڏهن نه ڪڏهن شاعر ٿيندو. سندس لکڻين ۾ تشبيهون به ايتريون ته خوبصورت ۽ نيون نيون استعمال ٿيل هونديون آهن

جو اُنهن کي پڙهي، ذهن جي ڦرهيءَ تي شيخ اياز ۽ آغا سليم جا نانءُ تري ايندا آهن. ”ماڻهو ميگهه ملهار“ جا سمورا تاثر به اهڙن ئي سهڻن پريل پوليءَ ۽ سونهن پرين تشبيهن سان مُنهن تائين ڀريل آهن، جيئن ڪي هيٺ اُتاريل:

”انسان جي حياتيءَ جي ڏينهن کي موت جو ڪارو ڪانءُ، آن جي داڻن وانگر چُڳيي رهيو آهي.“

—

—(سائين محمدصالح عاجز تي تاثر)

”لفظ، ٻاڌندڙن جي ذهن ۾ ايئن پسار ڪري رهيا هئا، جيئن نئي جي ڪا ڪنواري، ڪينجهر ڪناري، پيا جي اوسيڙيءَ ۾ پسار ڪندي هجي.“

—

(سائين حسام‌الدين راشديءَ تي تاثر)

”ڏيپلائيءَ جي ڪتابن مُنهنجي ذهن تي جيڪي چٽ اُڀاريا هئا، سي آج به ائين ياد آهن، جيئن ڪنهن وينگس کي زندگيءَ جي پهرين پيار ۽ جوانيءَ سان ڀرپور چُمي ياد رهجي ويندي آهي.“

—

—(سائين محمدعثمان ڏيپلائيءَ تي تاثر)

”ماڻهو ميگهه ملهار“ جا تاثر لکي آريسر، اُنهن آمر ماڻهن کي نه رُڳو پنهنجي عقيدت آر پڻ جو ڪم ڪيو آهي، پر هُن پنهنجي دؤر ۾ پاڻ کان پوءِ ايندڙ دؤر

جي ماڻهن کي، سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ ادبي تاريخ کان واقف ڪرائڻ جو جتن به ڪيو آهي، ڇو جو اهي ماڻهو پنهنجي پنهنجي شخصيت ۾ سنڌ جي تاريخ آهن، سڄاڻپ آهن. اهڙيون ساهميون آهن، جن جو سچائيءَ وارو پڙ هميشه ڳرو رهيو آهي، اهڙا ڏيئا آهن، جي سچائيءَ جي منزل ڏانهن ويندڙ، اٽانگن ۽ ڏکين پيچرن تي ڏيم ڏيئا جلي، پنهنجي پوين ايندڙن کي پيلڇي پنڌ کان بچڻ پيا/ بچائيندا رهندا. ليکڪ سان ڪنهن به ڳالهه تي شخصي اختلاف رکڻ کان هٽي، هي ڪتاب، هڪ اهم ادبي حيثيت رکي ٿو ۽ پڙهڻ، پرکڻ ۽ سانڍڻ جهڙو آهي.

آخر ۾ هڪڙو عرض ته هن ڪتاب جو مسودو ڏئي عبدالواحد آريسر حڪم ڪيو هيو ته ’بن ڏن ڏينهن ۾ پڙهي، مهاڳ لکي ڏيان، ڪنهن به ڪتابي مدد کان سواءِ، هيڏي جبل جيڏي ماڻهوءَ جي ڪتاب تي مهاڳ لکڻ ۽ آهو به ايتري ٿوري وقت ۾، ڏکيو ئي نه، ڏاڍو ڏکيو هيو. ننڍڙي ڪوشش ڪئي اٿم، پر سمجهان ٿو، آريسر ۽ سندس تحريرن سان انصاف نه ڪري سگهيو آهيان. هونئن به ڪنهن پناڻ جي ديپءَ واري آئيني ۾، ڪينجهر ۽ ڪارونجهر جي عڪس کي ڪي قيد ته نٿو ڪري سگهجي!!

— اياز گل:

عمرڪوٽ سنڌ. ١٤–١١–١٩٨٣ع

مسڪين جهان خان کوسي جون آخري گهڙيون

اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ۾ بار بار پڙهيم پر ڏسڻ جو موقعو نہ مليو هوم. تعلقي ننگر جي رهواسين لاءِ سنڌس شخصيت ڪرشمي جي مهربان ڪراڙي واري هئي ۽ منهنجي لاءِ سنڌس شخصيت جي چوڌاري الڪ اسرار جو گهيرو آيل هو- دل ۾ سدائين خواهش هوندي هئي تہ ڪڏهن مسڪين سان سنڌس ڏکهي جاکوڙ ۽ اڻ ڪٿ سفر متعلق ڪچهري ڪريان- اِها ملاقات ٿي، پر اهڙي حالت ۾ جو آءٌ زنجيرن ۾ جڪڙيل ۽ مسڪين جو اڻ ڪٿ سفر ڪٽجي تي ۽ سنڌس جاکوڙي ذهن اڻاهم اونداهين ۾ ٻڏڻ وارو هو.

ٽيهہ هئين جو پهرين جولاءِ ١٩٨٠ع جي صبح جو مون کي جيل انتظاميا سڌي پوليس گارڊ جي پهري هيٺ سول اسپتال چانڊوڪي روانو ڪيو تہ جيئن آءٌ پنهنجي پاڻهن جي سور جو پروفيسر عالماڻيءَ کان معائنو ڪرايان. پروفيسر عالماڻي منهنجو معائنو ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي ماتحت کي چيو تہ عبدالواحد کي منهنجي وارڊ جي روم نمبر ١٧ ۾ ڇڏي اچو. ماتحت، عالماڻي صاحب کي ٻڌايو تہ روم نمبر ١٧ ۾ مسڪين جهان خان کوسو داخل آهي. عبدالواحد لاءِ نمبر ١٨ روم خالي ڪرايون ٿا. اهو ٻڌي مون کي بيحد خوشي ٿي. هڪ اسپتال ۾

داخل ٿيڻ جي ۽ پيو مسڪين جي پرسان رهڻ جي،
جتي آءُ مسڪين سان ڳالهائي پاڻي روح رچنديون
رهائيون ڪري سگهندس.

روم نمبر ١٨ ۾ پهچڻ کان هڪدم پوءِ هڪ ڇهه فٽو
پنجابي ڊاڪٽر مون کي نيلام جي زمين سمجهي وڪوڙي
ويو. هسٽري معلوم ڪرڻ لڳو. هن جي سخت سوالن
۽ کهري لهجي کان ڪڪ ٿي مون چيو- يار تون
ڊاڪٽر هجڻ جي باوجود مون کان اهڙيءَ ريت سوال
ڪري رهيو آهين، جهڙيءَ ريت ڪو ميجر پڇ پڇاڻ
ڪندو آهي. هن هڪدم منهنجي منهن ڏانهن ڏسندي چيو
فوجي خراب ته ڪونه هوندا آهن. مون چيو آءُ ڪڏهن
ٿو چوان ته فوجي خراب هوندا آهن، پر اهي ڪهڙا هوندا
آهن، سو لوممبا جو روح باچي جي پيوهه پڏائي سگهي ٿو.
انهيءَ ڪاروائي کان واندڪائي ملڻ تي مون ڊيوٽي گارڊ
انچارج مسٽر صاحبڏني لاکي هيڊ ڪانسٽيبل کي چيو ته آءُ
روم نمبر ١٧ ۾ مسڪين وٽ وڃڻ چاهيان ٿو. هن پوليس
جي روايتي اخلاق کان هٽي هڪدم نه رڳو مون کي
مسڪين وٽ وڃڻ جي اجازت ڏني پر چوڻ لڳو آءُ به
هلان ٿو جيئن رڻ جي راهيءَ کي ڏسي سگهان.

اسان روم نمبر ١٧ ۾ داخل ٿياسون. سامهون پلنگ
تي جدوجهد ۽ جاکوڙ جو ڏونگر بي ست ۽ بي سڌ
پلنگ تي ليٽيو پيو هو. هو ڳالهائي به نه ٿي سگهيو.
لڳاتار سمجهڻ ۽ پوريءَ ريت پرگهور نه هجڻ ڪري،

سنڌس وڌيڪ واري جاءِ ۽ پٺن تي چِٽا پئجي ويا هئا.
مکين جا پيپٽ سنڌس جسم تي وينا هئا. هن جي ڪنهن
وقت جي سُڪاري جسم ۾ هن وقت ايتري سگهه به
ڪانه هئي جو هو پنهنجي ٻت تان مکيون اڏائي سگهي!!
هن جي نظر مٿي ڪمري جي ڇت ۾ ڪتل هئي. شايد
هو ڪجهه ڳڻي رهيو هو يا ويل عمر جي انهن گهڙين
جو حساب ڪري رهيو هو. جيڪي پرپور ۽ مينائج
پريون هيون. آءُ هن ٽري جاکوڙي کي ڏسندو رهيس.
اڄ اهو ماڻهو منهنجي سامهون بي ست سنو پيو هو.
جنهن کي وقت جو وهڪرو، زندگيءَ جي ڪا ابتي لهر
۽ جبر جو ڪو ڳاڙهو پنهنجي جاءِ تان جهڪائي،
ڪيرائي يا ڏسي نه سگهيو هو. تنهنڪري اڄ بيماريءَ
جي خونخوار ديوي ڍاهي وڌو هو. جنهن انسان سدائين
پرماري ڳجهن ڪان پارڪر جي عوام جي ماس کي
محفوظ رکڻ جي ڪوشش ڪئي، تنهن جي جسم تان
اڄ مک هڪلڻ وارو به ڪونه هو ۽ جنهن انسان جي
دل هميشه لکيا ماڻهن جي جهوريءَ ۾ جهجهندي رهي ٿي
ان لاءِ اڄ ڪنهن جي به دل نه ٿي ڏڙڪي. آءُ خاموش
بيٺو رهيس. انهن ڪجهه گهڙين ۾ سنڌ اندر سماجي
شعور جي اڀار جي پوري تاريخ منهنجين اکين اڳيان
گذري ويئي ۽ آءُ مان ميٺ ۾ ٻنان ڪجهه ڳالهائڻ
ٻولهائڻ جي واپس اچي ڪمري ۾ ليٽي پيس ۽ سٿي
سٿي سوچيندو رهيس ته ڇا غلام قومن جا سماجي ورڪر

ٻنهي دوا ڏرمل ۽ ڊاڪٽرن جي لاپرواهيءَ جي ڪري اجل جي راهه ونندا آهن. ان وقت مون کي ڪلڪتي جي مدر ٽريسا ياد آئي، جنهن کي نوبل انعام ڏنو ويو هو رڳو سماجي خدمت جي عيوضي ۾، ٻئي پاسي منهنجي ماتر ڀوميءَ جي هن انسان جي زندگي هئي. اها زندگي جيڪا اونداهين راتين، باهه جون چڻنگون وسائيندڙ ٻرندڙ جهولن وارن ڏينهن ۾ هار مڃڻ کان سواءِ طوفاني رفتار سان هلندي رهي ۽ جنهن ڪنهن به جبري قوت سان مهاڏو اٽڪائڻ کان ڪڏهين ڪين ڪيٻايو. زندگيءَ جي انهيءَ تنها مسافر شايد ائين سمجهيو هو ته حياتيءَ جو هي سرڪش گهوڙو سدائين ائين ڊوڙندو رهندو ۽ ڪڏهن به ٿاڪ نه ڪندو ۽ نه وري ان جون رڳون ساهه ڇڏي وينديون. ۽ اهو عين روشنين ۾ اچي هميشه لاءِ اٿاهه اونداهين ۾ گم ٿي ويندو. مون ڏٺو هي مضبوط ۽ اجهل زندگيءَ جو تنها مسافر تمام تيزيءَ سان فنا جي اهڙي آٿاهه ڏانهن وڃي رهيو آهي. جتان شايد وري ڪنهن ٿوهر يا ڪنڊي جي صورت ۾ ايري ۽ ڪو ٻيو رڻ جو راهي اچي سندس ڇانو ۾ ساهي پٽي.

مون وٽ شاگردن ۽ ملندڙن جو هجوم ڏسي، ڊاڪٽر شاگردن کي چيو. هن وارڊ ۾ هڪ ٻيو انسان به موت ۽ حياتيءَ جي ٻه واٽي تي ٻوين پساهن ۾ پاڄهه جي ٻن ٻولن ٻڌڻ لاءِ واجهائي رهيو آهي ۽ اوهان ايذا ٻي حس ٿي ويا آهيو جو ان ماڻهوءَ کي ڏسڻ لاءِ ان ڪمري

ڏانهن لڙو به ڪرنه ٿا. هڪڙي شاگرد پڇيو، اهو ڪير آهي؟ ڊاڪٽر افسوس ڪندي پيشانيءَ تي هٿ هنيو. آءُ سمجهان ٿو، اهو هڪ ڊاڪٽر طرفان مسڪين جهانخان جي موت تي آخري اوسارو هو.

شام جو ساڍين ستين وڳين ڊاڪٽر ڏرمپال (هائوس آفيسر) مون وٽ آيو. چئي ٿورو مسڪين جي ڪمري ۾ هل. ڪمري ۾ جيڪو لقاءُ اسان ڏٺو تنهن منهنجا هوش حواس وڃائي ڇڏيا. مون ڏٺو مسڪين جي ڪمري ۾ ڪو ماڻهو موجود ڪونه هو. مسڪين جي بت کي ماڪوڙا ائين ويڙهي ۽ وڪوڙي ويا هئا، جيئن هندن جي چڙيل ملڪيت کي ڪليمينٽ وڪوڙي ويا هئا. وارڊ بواءِ شام واري ماني مسڪين جي پلنگ تي ڇڏي هليو ويو هو. نرس ماني کارائڻ جي تڪليف ڪانه ڪئي هئي. مسڪين جي چوڻ پڙڻ سان دال ۽ ماني پلنگ تي هارجي ويئي هئي. جيئن ته صاف ڪرڻ لاءِ ڪوبه ماڻهو موجود نه هو. ماڪوڙن اهو بهانو ڏسي مسڪين تي پرماري قوتن وانگر حملو ڪيو هو. سندس وات، نڪ، اکيون، ڪن، پاڻهون ماڪوڙن جي زنجير سان جڪڙجي ويا هئا. ڊاڪٽر انهيءَ حالت ڏانهن اشارو ڪري مون ڏانهن جاچيو. چڻ چوندو هجي ”ڇا تون هن روپ ۾ پنهنجو پاڻ کي نه ٿو ڏسين“ آءُ ڪجهه به ڪين پڇڻ کان سواءِ مسڪين کي ماڪوڙن کان بچائڻ ۾ لڳي ويس، پر ماڪوڙا ايترا ته گهڻا ۽ ڳتيا هئا جو مون

سوچيو ته شايد آءٌ ڊاڪٽر جي مدد سان هن ضعيف جسم کي ماڪوڙن کان آجو ڪري نه سگهندس.

ڊاڪٽر ڌرمپال، (ڌرمپال نالي هئڻ جي باوجود ڌرم کان وڌيڪ انسان پال هو) سو هڪ شام مون وٽ آيو. هو هميشه گهٽ ڳالهائڻ ۽ چهري جي تاثرات سان پنهنجو مطلب ظاهر ڪندو هو. تنهن مون کي هٿ جي اشاري سان مسڪين جي ڪمري ڏانهن هلڻ لاءِ چيو. جڏهن ڪمري ۾ پهتاسين ته، مون کي چوڻ لڳو ته پروفيسر صاحب مسڪين لاءِ ڪجهه اهڙيون دوائون رکيون آهن جيڪي ڏاڍيون مهانگيون آهن ۽ اسپتال ۾ موجود به ڪين آهن. اسپتال ۾ معمولي دوائون به ڪين هونديون آهن، سو اهڙين مهانگين دوائن جو ته سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي. هاڻي اهي دوائون ڪپڻ. انهيءَ لاءِ ڪو اپاءُ ڪجي. اسان جي صلاح مصلحت دوران اها خبر آيل ايل- ايم- سي جي شاگردن کي پيئي، تن ڪامريڊ روچي رام جي پٽ نيل ڪنٺ جي اڳواڻيءَ ۾ مسڪين جي علاج لاءِ مستقل ڦوڙي ڪرڻ جو انتظام ڪيو.

جيترو عرصو مسڪين ايل- ايم- سي ۾ زنده رهيو، سنڌ جي ڪنهن به سماجي اداري مسڪين جي ڪابه خبر چار نه لڌي، انهن ادارن ۾ سگا به شامل آهي. پر جيئن ته مسڪين گريجوئيٽ نه هو. سگا صرف گريجوئيٽ ۽ انهن جي بيگمن کي اسلام آباد ۽ لنڊن ڪوٽل گهمائڻ جو سماجي ڪم ڪندي آهي. ساوڪ به هئي پر جيئن

ته مسڪين جي هٿ ۾ ڪڙتال يا دلوتم نه هو نه وري هن ڪيوات تيزي ساري ڳاما ڳائڻ ايندو هو. ان ڪري ساوڪ جي ڏيان ڏيڻ جو سوال ئي پيدا نه ٿي ٿيو. مسڪين جي هٿ ۾ هميشه غريب ترين جي درخواستن جا ٿها هوندا هئا ۽ سنڌ ۾ اهڙو ڪوبه ادارو موجود نه هو جيڪو اهڙي قسم جي سماجي خدمت ڪندڙ ڪارڪن جي سار سنڀال لهي. رهيا ٿري! اهي نه ادارا ناهي چائن ۽ نه وري انهن ادارن جي وسيلي پنهنجي معتبريءَ جا دڪان چمڪائي سگهن.

هڪ شام آءٌ ٻرپ هٽايو سٿو پيو هوس ته سگا جو ڪرتا ڌرتا مسٽر خان محمد پنهور آيو. ويٺي ويٺي پڇيائين چا حال اٿئي؟ ٺيڪ آهيان. ”ڪيئن آيا آهيو پڇيم. هتي طارق جي سسٽر ايڊمٽ آهي ان کي ڏسڻ آيو آهيان پر واري ڪمري ۾ مسڪين جهان خان آهي، ڪيس اوهان جي پرگهور جي سخت ضرورت آهي- ”ان جو علاج گورنمنٽ جي خرچ تي ٿي رهيو آهي“ انهيءَ جواب تي مون کي ڏاڍي ڪاوڙ آئي. چيم، ها! مسڪين هتي موت ۽ زندگيءَ جي ٻه واٽي تي ڏڪيو پيو آهي ۽ سگا، بيگم سعيدالدين قاضيءَ کي اجرڪ جو تحفو پيش ڪري رهي آهي!!

شام جا ڇي ٿيا هئا، آءٌ هڪ خوبصورت نرس سان ڪل پوگ ڪري رهيو هوس. نرس پڇيو پٺي ته بي ڪلاس ۾ چا هوندو آهي. جواب ۾ آءٌ ڪيس بي ڪلاس

جا فائدا پڌائي رهيو هوس. جڏهن مون ٻي ڪلاس جي قيدين کي ملڻ سيئي سهوليتون پڌائي بس ڪيون ته هڪدم چوڻ لڳي پوءِ ته ڏاڍو مزو لڳو پيو آهي. تنهنجي دل واپس وڃڻ تي ڏاڍي هرکندي هوندي، چيو ته ٻاهر جي ڀيٽ ۾ اها جاءِ جنت آهي. چيم ها رڳو حور جي کوٽ آهي جيڪڏهن توهان هلين ته پوري حياتي اتي گذاري سگهجي ٿي. اسان جي ڳالهه ٻولهه اتي مس پهتي هئي ته ڊاڪٽر ڏرمپال آيو ۽ اچڻ شرط چوڻ لڳو.
زندگي، موت کان شڪست کائي ويئي.
ڪارونجهر جبل ڪري پيو- زخمي مور ڦٿڪي
ڦٿڪي مري ويو- ننگر ننگو ٿي ويو.
ڊاڪٽر ڏاڍي جذباتي انداز ۾ مسڪين جي لاڏائي جي خبر پڌائي. مون ڊاڪٽر ڏانهن ڏسندي چيو. ڊاڪٽر! موت! ماڻهن جو موت اوهان لاءِ نئون نه آهي. اوهان جي دل اسپتال کان ٻاهر ڪنهن ڪنڊ کي مرندو ڏسي شايد ڏکوئجي وڃي پر بيماريءَ جي بستري تي هڪ ماڻهوءَ جو موت اوهان جي لاءِ ڪائي اهميت نه ٿو رکي. ڊاڪٽر ڏکارو ٿيندي چيو پر هيءُ هڪ دور جو موت ۽ هڪ علائقي جي هچڪي آهي.
اسان پنهيءَ گڏجي اخبارن، ريڊيو پاڪستان حيدرآباد، مختلف سماجي ادارن ۽ ڪمشنر حيدرآباد ڊويزن کي ٽيليفون تي اطلاع ڏنو. بدقسمتيءَ سان مسڪين جي لاڏائي وقت سندس اڪيلو پٽ جيڪو اسپتال ۾ مسڪين

جي پرگهور لهندڙ اڪيلو ماڻهو هو سو به پوليس جي
نوڪريءَ ڪري ڊيوٽيءَ تي ميرپورخاص ويل هو. مسڪين
جو لاش کڻي نمگر پهچائڻ لاءِ ايل- ايم- سي وٽ ڪابه
گاڏي نه هئي. چيو ته اهو ايل- ايم- سي جي قانون ۾
لکيل هو، ته اسپتال جي ايمبولنس ڪنهن جي لوت
شهري حد کان ٻاهر کڻي نه ويندي. هي ٻي ڳالهه آهي
ته ڪنهن ناريءَ جو جيئرو لاش کڻي ڪينجهر يا ڪراچي
وڃي سگهي ٿي.

مسڪين جو لاش ٻه ڏينهن سموري سنڌي قوم،
عوامي حلقن، آفيسر شاهي ۽ سماجي ادارن جي بي حسي
تي ماتم ڪندو، ڪولڊ اسٽوريج ۾ پيو رهيو. نيٺ سنڌس
پٽ ميرپورخاص مان اچي، لاش کڻائي ويو.

حيدرآباد جي گهٽين مان نه معلوم مسڪين جو
لاش ڪيڏي حسرت ۽ بي ڪسيءَ سان گذريو هوندو.
حيدرآباد شهر جي ڳپا گهڙ ۾ ڪوبه فرق نه پيو هوندو
۽ سنڌ جي هن تاريخي شهر کي ڪابه خبر نه پيئي
هوندي ته سنڌ اڄ پنهنجي هڪ گمنام هيري کان محروم
ٿي ويئي ۽ سوامي اگن ديو جو روح ڪارونجهر جي
ڪور ۾ وري ڪنهن وچڙيل مور جي روپ ۾ رڙڻ
شروع ٿي ويو.

مون کي مستقبل جي خبر ناهي ته ڪو روپلي
جو رهيل وارث مسڪين جي ٻنيءَ تي هيرڻ جا تازا
پن رکڻ به ايندو يا نه!

يا مسڪين جي مٽي وري ڪهڙي ڪوندر جي روپ ۾ نروار ٿيندي!

مون اسپتال جي زندگيءَ ڏانهن ڏٺو. ان جي رونق ۽ هل چل ۾ ڪو فرق ڪونہ آيو هو. اهي خوشبودار لباس، بيمارن جي ڪنجهڪار ۽ اهي ٽهڪ، پر مسڪين هليو ويو.

زندگي حسن جي ٻانهن ۾ ناچ ڪندي رهي
اسان ستارن مان ٽٽي عدم جي غارن ۾ گم ٿي وياسين

... ...

زمانو ڏاڍي ٽيان سان ٻڌي رهيو هو
اسان داستان ٻڌائيندي ٻڌائيندي سمهي رهياسين.

غلام محمد لغاري

هندستان، پاڪستان جي وچ ۾ پکڙيل وسيع ٿر واري علائقي ۾ وسڪاري جي مند ۾ جڏهن ساوڻ ساٺ ڪري وسڻ جا ويس ڪندو آهي، ڪنواريءَ ڌرتيءَ تي گاهن جي گلزاري جوڀن جو ڏيک ڏيندي آهي. مٽيءَ جي ذري ذري مان ڪنهن البيليءَ جي اڻ ڇهيل جسم جي پگهر جهڙي خوشبوءِ دل ۽ دماغ کي سرهاڻ سان مهڪائي ڇڏيندي آهي. سمورو ٿر ڪنواريءَ جي ڪاڻ ٻنجي ويندو آهي. زندگيءَ جي رڻ ۾ ڪيئي رابيل ڦٽي پوندا آهن. سمورو سائيهم سرهي سيج ٻنجي پوندو آهي. پرديءَ پاسي ۾ اچي ويندا آهن. ڪيئي گيت ۽ لوڪ گيت جنم وٺندا آهن. ان وقت ڪو ڏاريو، ڪو ڦورو، ڪو رهزن، ڪو ڌاڙيل ۽ لٽيرو مددخان جي روپ ۾ ديس جي سونهن لٽڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ته هن مارئيءَ جي ملير ۾ ڪو غلام محمد لغاري جنم وٺندو آهي، جيڪو پالواجي پٽ تي آزادي ۽ انقلاب جو جهنڊو هميشه لاءِ کوڙي ڇڏيندو آهي ۽ ان جهنڊي جي حفاظت لاءِ پنهنجي زندگيءَ جي زهر جا ڍڪ پيئندو آهي. دشمن طرفان اڇلايل تير پنهنجي سيني تي سهندو آهي ۽ آخري هچڪيءَ وقت به اميد ۽ آس جي مشعل هٿان ناهي ڇڏيندو.

لغاري قبيلو سنڌ ۾ ڪڏهن آيو ۽ ڪيئن آباد ٿيو، اُن سان منهنجو واسطو ناهي البت سنڌ جي تاريخ پڙهندي مون کي خليفي نبي بخش لغاري جي ڪيڏاري، امرڪوٽ جي قلعدار غلام الله لغاري جي مدد خان جي مقابلي ۾ بهادري، غلام محمد لغاري کهنڙي واري جي هنن لفظن ته "سرزمين سنڌ اسان جي ماءُ آهي"، ڏاڍو متاثر ڪيو ۽ ان قبيلي جي وطن دوستيءَ کي دائمي حيثيت ڏيئي ڇڏي آهي، جيڪا تاريخ جي هر دور ۾ زنده ۽ پائنده رهندي ۽ ڪي به سياسي يا قبائلي تضاد يا مخالفت انهيءَ قبيلي جي وطن دوستيءَ جي قلعي ۾ ڏار نه ٿا وجهي سگهن.

١٩٧٧ع ۾ مولابخش لغاري ۽ آءٌ ڪراچي سينٽرل ۾ هئاسين. اتي مولابخش لغاري کي هڪ ڏينهن سردار شيرباز مزاري چيو ته لغاري ته غدار ٿيندا آهن تون ڪيئن وطن دوست ٿي جيل ۾ آيو آهين؟ مولابخش جي جواب کان اڳ مون چيو ته پنجاب جا مزاري تاريخ جي صفحن ۾ ڀڳت سنگهه جي دشمن جي صف ۾ بيٺل نظر اچن ٿا. جڏهن ته سنڌ جا لغاري هوشو شيدي، حيدربخش جتوئي ۽ جي- ايم- سيد سان گڏ رهيا آهن، هر دور ۾. مزاري صاحب وڌيڪ نه ڪڇيو نه ته آءٌ مزارين جا ڪجهه وڌيڪ تفصيل ۽ لغارين جو تذڪرو ڪريان ها.

انهيءَ لغاري قبيلي مان نبي سر روڊ وارو غلام محمد

لغاري به هو. جيڪو جوانيءَ کان وٺي زندگيءَ جي پوين پساهن تائين زندگيءَ جي عظيم جنگاهه ۾ مظلوم ۽ محڪوم عوام جي بالادستي ۽ حاڪميت لاءِ، دنيا جي هر نفعي نقصان کان بي پرواهه، هر گلا تعريف کان بي نياز، وقت جي فرعوني طاقتن سان پنهنجي پوري طاقت سان ٽڪر کائيندو رهيو ۽ انهيءَ راهه حق ۾ هلندي ڪڏهن به پڇتاءُ جو ٿڌو شوڪارو نه ڀريائين. هر قسم جي لالچ، هر قسم جو نفعو، هر قسم جي آڇ، هر قسم جي ترغيب کي هي ٺاريليءَ جو وياءُ ۽ پارچو پار پير جي ٺوڪر سان ٺڪرائيندو رهيو ۽ زندگيءَ جي مصيبت جي زهر کي محبوب جي چپن جي ميٺاج سمجهي پيئندو رهيو ۽ ڪڏهن به مايوس نه ٿيو. هر مصيبت کان پوءِ سندس اميد وڌيڪ جوان نظر ايندي هئي، حوصلو بلند ٿي ويندو هو. ايندڙ صبح جيڪو پڪ سان شاندار هوندو. تنهن تي سندس ويساهه ويتر وڌيڪ پڪو ٿي ويندو هو.

مون کي ياد ناهي ته سائين منهنجي پهرين واقفيت واري ملاقات ڪٿي ۽ ڪڏهن ٿي پر ايترو ڄاڻان ٿو ته جڏهن به ملياسين تڏهن ائين معلوم ٿيو ته چڻ صدين جا واقف هئاسين. الست جي روز کان هڪ ٻئي کي ڄاڻو سڃاڻو سين ٿي. چڻ هڪ ئي ماءُ جي ڄڃ ذاتي هئي سين ۽ هڪڙي ٻيڙي تي ٻيهي حسن عشق ۽ وطن جي ويرن جي ويرتا جا گڏيل ڪيڏارا ڳائيندا رهيا هئاسين.

مون لغاري کي ڀرپور پيرو تقرير ڪندي مرڪزي اردو بورڊ ۾ ڏٺو. سنڌي شاگردياڻين ون يونٽ خلاف ڪارو ڏينهن بورڊ جي آڊيٽوريم ۾ ملهايو پئي. انهيءَ جلسي ۾ سنڌ جو ممتاز عالم ۽ مؤرخ سيد حسام الدين راشدي چوٽيءَ جا شاعر نياز ۽ اياز، مشهور ليکڪ ۽ مقرر رسول بخش پليجو، جادو بيان خطيب حفيظ قريشي موجود هئا. اتي ٿر جو هي اڌ پڙهيل پر مڪمل عملي انسان غلام محمد لغاري ڳالهائي رهيو هو. ڳالهائي ڇا رهيو هو ڇڻ ماڻهن جي جهنگل ۾ شينهن گجي رهيو هجي. لفظن جو آبشار ڪارونجهر جي ڪنارن تان وهي رهيو هو. يحيٰي شاهي جي اڳهاڙي فوجي آمريت ملڪ تي مسلط هئي ۽ لغاري جا لفظ انهي سري ڪاڏل قلعي تي گولي باري ڪري رهيا هئا.

ان جلسي ۾ لغاري جي تقرير جي پڄاڻي هن ريت هئي.

”هي اونداهه اندوڪار ختم ٿيندو. ڏڪاريا ڏينهن ۾ موذي سپ مرندا. سانئيهه ۾ سڪار ٿيندو. وڏڦڙو وسندو. ٻانهاريون ٻانهن لوڏي هلنديون گاهن جون گلزاريون ٿينديون. سانگيئڙا ۽ جهانگيئڙا سکيا ٿيندا. ڦوڳ مرندا. ڪيت خوش ٿي مارويون مائيندا. همت هارڻ جي ڪابه ضرورت ناهي. حاڪم اسان کي ڪمزور

سمجهيو آهي. پر اسان سنڌواسي اهي آهيون
جڏهن ڪنهن مقصد جي حاصلات لاءِ نڪرندا
آهيون ته آزاديءَ جي لال ڪنوار ونئي ايندا
آهيون يا پنهنجي سيني جو رت هن ماتر ڀوميءَ
جي اوڙ اوڙ ۾ هاري ايندا آهيون."

اي حاڪمو! ٻڌو! جڏهن اسان مان ڀاڙيو ڀڄي ايندو آهي ته اسان جوڻ، زالون اسان جي سلامت موٽڻ تي خدا جا شڪر مڃڻ بدران اسان کي هيئن چونديون آهن.

جي تون ڀڄي آئين ڀڄڻا، ته ڪانڌ مون م ڪڄ،
ويهه ڪوڙائي ڪو ڏسين، مادر جهوليءَ مڄ،
هيءَ ڏاڙهي پکيءَ پڄ، ڪونڌ ته ڪاڏي اجري.

جي تون ڀڄي آئين ڀڄڻا ته آءٌ تنهنجي ڀيڻ،
نـت تنهنجي نڪ ۾ وجـهان ڏيئي ويـڻ،
جي تو ڏي ڪڻان نيڻ، ته پسان پنهنجي پٽ کي.

انهيءَ تقرير کان پوءِ آءٌ سندس نيازمندن ۾ شامل رهيس ۽ انيڪ ملاقاتون ۽ ڪچهريون ٿينديون رهيون جن ۾ هو زندگيءَ جا تجربا، سياسي سبق ۽ سماجي لطيفا ٻڌائيندو رهيو.

حقيقت هي آهي ته غلام محمد لغاري جڏهن جيل کان ٻاهر هوندو هو ته سندس "سچائي منزل" سياسي ڪارڪنن، اديب دوستن، ڪامريڊن ۽ مظلوم هارين لاءِ

اُوهان ميرپورخاص ۾ ڪيترو نہ بھترين ڪم ڪيو آهي. جيئوئيڪ آءٌ ميٽنگ جي ڪاميابيءَ ڪان ڏاڍو متاثر ٿيو آهيان. پر ان کان بہ وڌيڪ مون کي اهو ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي آهي تہ اوهان غير معمولي ڪم ڪيو آهي ۽ اوهان اسان جي عوام جي هيٺين طبقن جون سچيون خدمتون ڪيون آهن، جن طبقن کي اوهان جي مدد جي سخت ضرورت آهي. انهيءَ سموري بندوبست لاءِ جيڪو اوهان ڪيو هو اوهان جي وڏي مهرباني. آءٌ اوهان جي روشن مستقبل جو خواهشمند آهيان.

اوهان جو مخلص حسين شهيد سهروردي.

غلام محمد لغاري جي سياست بنيادي طرح هارين جي تنظيم ۽ طبقاتي شعور پيدا ڪري وڏيرا شاهيءَ جو تخت فرعوني اونڌو ڪرڻ تي بڌل هئي. انهيءَ سياست کي اڳتي وڌائڻ لاءِ هو پاڪستان جي هر ترقي پسند ۽ جمهوريت دوست تنظيم ۽ تحريڪ ۾ شامل ٿيندو رهيو. پر هن جڏهن بہ ڏٺو تہ ڪابہ آل پاڪستان نام نهاد ترقي پسند جماعت سنڌ متعلق ۽ بنيادي سياست جي راهہ ۾ رڪاوٽ بنجي رهي آهي تہ هو هڪدم انهيءَ تنظيم ۽ تحريڪ کي ڇڏي پنهنجي هاري پليٽ فارم تي موٽي ايندو رهيو. انهيءَ سلسلي ۾ هو نعپ، عوامي ليگ ۽ پيپلز پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو. پر هڪڙي ڳالهہ هر حالت ۾ مڃيل هئي تہ هو پهرين قوم پرست سنڌي هو ۽ سنڌ اها قوم پرستيءَ سراسر انقلابي نوعيت جي

ترقي پسندانه هئي، جنهن جو آخري مقصد هن ديس ۾ پرماريت ڪان آجو هارين ۽ پورهيتن جو راج قائم ڪرڻ هو. سندس خيال هو ته هتي هاريءَ تحريڪ جي ناڪامي جو وڏو سبب سنڌ جي وطن دوست سياست سان ڳنڍيل بدران انقلابي لفاظيءَ تي مشتمل انداز ۾ عمل ڪندي، اهڙي پورهيت جو، پيچ لنڪائڻو ڪرڻ آهي. جيڪو سنڌ ۾ رڳو معاشي مفادن جي بنياد تي ڪمائيندو ۽ رڳو معاشي مفاد انقلاب لاءِ نه صرف ڪارگر ناهن پر الٽو ان جي راهه ۾ رڪاوٽ آهن. ڪنهن ملڪ ۾ انقلاب يا آزاديءَ واري عمل جي تڪميل ان ملڪ جو هيٺيون طبقو ۽ پيون محب وطن قوتون ڪنديون آهن جن جا ثقافتي، اقتصادي ۽ تاريخي رشتا هڪ ٻئي سان لاڳاپيل ۽ ڳنڍيل هوندا آهن. بلوچستان ۾ رهڻ واري عرصي ۾ سندس انهيءَ نظرئي کي هيڪاري هٿي ملي جڏهن نعپ جي هڪ ميٽنگ ۾ ڪامريڊ لغاري، ولي خان کي چيو ته ”آءٌ جيل جي اسپتال ۾ اهي بلوچ نوجوان ڏسي آيو آهيان جن جو سنڌ سنڌ چيري منجهن لوڻ ٻرڪيو ويو آهي. بلوچ عورتن سان جيڪي ڪجهه وهيو واپريو آهي تنهنجي اوهان کي چڱيءَ طرح خبر آهي. مون کي اوهان اهو ٻڌايو ته بلوچستان جي تحريڪ ۾ پنهنجي اجان تائين ڇو شريڪ نه ٿيو.“ ولي خان انتهائي ڪاوڙجي چيو ته ”مون ڪڏهن بروچن جي پيرن تي ٽوپي اڇلائي هئي ته اوهان جملن تي چڙهي تحريڪ هلايو، جو اڄ اوهان

مون کي تحريڪ ۾ شامل نہ ٿيڻ جو مهڻو ڏيئي رهيا آهيو.“ ولي خان جو جواب ٻڌي ڪامريڊ لغاري نعپ جي ميٽنگ مان واڪ آئوٽ ڪري ويو. پوءِ هن پنهنجي سموري قوت بلوچستان جي قومي تحريڪ لاءِ وقف ڪري ڇڏي. ان وقت سچائي اخبار ڪوئيٽا مان ٻن صفحن تي نڪرندي هئي ۽ ڪوئيٽا شهر ۾ هٿو هٿ کپي ويندي هئي. اخبار جي وڪري مان جيڪي ڪجهہ حاصل ٿيندو هو تنهن مان اخبار بہ ڇاپيندو هو تہ گهر جو خرچ بہ هلائيندو هو. ان وقت سندس دوست نواب اڪبر بگٽي بلوچستان جو گورنر هو، پر ڪامريڊ لغاري بلوچستان جي قومي تحريڪ جي حمايت ڪانہ ڇڏي نہ وري بگٽي صاحب ڪامريڊ جي انهيءَ روش تي ناراض ٿي ٿيو. ڪامريڊ، بگٽيءَ سان ذاتي لاڳاپا ڪونہ ٽوڙيا. ۽ پاڻ انهن لاڳاپن جي آڌار تي هو قومي تحريڪ جي ڪنهن نہ ڪنهن صورت ۾ مدد ڪندو رهيو. ان سڀ ڪجهہ هوندي بہ هن، بگٽيءَ جي گورنريءَ قبول ڪرڻ واري عمل کي ڪڏهن ساراهيو ڪونہ ۽ نہ وري ڪو مالي فائدو ٿي ورتائين.

نواب اڪبر بگٽيءَ جي گورنريءَ واري وقت ۾ سندس صلاحڪار ملڪ عثمان ڪانسي ٻڌايو تہ: ”آءٌ نعپ ۾ هوندو هوس پر دوستن ڪان ڪن ذاتي ناراضگين جي ڪري آءٌ نواب بگٽيءَ جي گورنريءَ ۾ سندس صلاحڪار بڻيس ۽ منهنجي ڪار تي جهنڊو لڳي ويو.

هزارين ماڻهو مبارڪون ڏيڻ لڳا. هڪ ڏينهن انهي مبارڪي ماڻهن ۾ شامل ڪامريڊ اوچتو منهنجي جاءِ ۾ داخل ٿيو ۽ مون تي نظر پوندي شرط وڏي اوچنگار ڏيئي روئڻ لڳو. آءٌ ڏانهس وڌيس ڪيس ڳلي لڳائي چيم: "ڪامريڊ خير ته آهي روئين ڇو ٿو؟" چوڻ لڳو "تون ذهني ۽ روحاني طرح مري وئين. عثمان ڪانسي جيڪو منهنجو انقلابي دوست هو، سو مري ويو هي ڪار تي لڳل جهنڊو ان جو ثبوت آهي." چيم ڪامريڊ! هي منهنجي ڪار تي جهنڊو پختونستان جي علامت آهي. تون حال في الحال مان تي اسان ان طريقي سان بلوچستان جي خدمت ڪرڻ ٿا چاهيون" ڪامريڊ ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي چوڻ لڳو "هڪ ته ذهني طرح پنهنجي بزدلي ۽ پاڙيائپ جي پرواني تي صحيح ڪئي اٿئي! مٿان وري بلوچستان تي احسان ڪرڻ جي پوچي ڦيرڻ ٿو چاهين، جيڪڏهن اهڙي نموني عوام جي خدمت ٿئي ها ته لينن سڀ ڪان پهرين زار جي حڪومت ۾ شامل ٿي وڃي ها ۽ گانڌي ساري عمر جيلن ۾ ڪونه سڙي ها. ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ سرڪار ناراض ٿي ته ڪان اهو جهنڊو ڦري ڇڏيندي. پختونستان اڃا پٽ تي ڪرندو، اهڙا ديس اسان کي ڪونه کپن جيڪي جلدي نهن ۽ سرڪار ناراضگيءَ تي جلدي ڍهن"

ڪانسي ٻڌايو ته ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ آءٌ استيعفا ڏيئي آيس ۽ منهنجي ڪار تان جهنڊو لهي ويو ته،

ڪامريڊ ٺهڪ ڏيئي اچي مايو "جيئي ڪيڏانهن ويو ته وارو پختونستان" ورائيم "جيڏانهن ته وارو سنڌوديش ويو."

ڪامريڊ وڏو زنده دل ۽ بهادر ماڻهو به هڪڙو ٿي هو. سندس زنده دلي ۽ بهادريءَ جا ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا.

هڪ ڀيري ڪنهن فيصلي جي سلسلي ۾ ڪجهه عورتون ڪامريڊ وٽ آيون ۽ ڪيس ڏاڍو تنگ ڪيائون، پر ڪامريڊ کي اهو فيصلو ڪرڻو ئي ڪونه هو. سو ٽالائيندو رهيو نيٺ هڪ مائي چيو. "ڪامريڊ! آءٌ ته وٽ نياڻيون مڙ ونئي آئي آهيان. نياڻي ست قرآن آهي."
ڪامريڊ جي چوکائي طبيعت اڀري ڪاڻو. چيئي "مائي نياڻي واقعي ست قرآن آهي، پر مرد سان گڏ سمهڻ کان پوءِ سيپارو به نه لهي." اهو ٻڌي مايون ڪامريڊ کي گاريون ڏينديون هليون ويون ۽ هن سک جو ساهه کنيو.

هڪ ڀيري ڪامريڊ نبي سر روڊ کان ريل گاڏيءَ ۾ ميرپورخاص اچي رهيو هو. ساڳئي گاڏي ۾ هڪ قادياني مبلغ ۾ ويٺو هو. مبلغ، ڪامريڊ سان ڪچهري ڪندي اچي مرزا غلام احمد قاديانيءَ جي نبوت جي ثبوت ۾ دليل ڏيڻ شروع ڪيا. ڪامريڊ خاموشيءَ سان ٻڌندو رهيو. مبلغ دليل ختم ڪري ڪامريڊ کي چوڻ لڳو ته اوهان مهرباني ڪري قادياني فرقي ۾ اچي مرزا صاحب تي ايمان آڻيو. ڪامريڊ ٺهه ٺپه جواب ڏنو ته:

”جڏهن آءٌ سچي نبيءَ جو آندل دين ڪونه ٿو مڃان، ته پوءِ ٿو واري ڪوڙي نبيءَ جو دين ڪيئن قبول ڪندس.“ قادياني مبلغ حيران ٿي ڪامريڊ جي منهن ۾ ڏسندو رهجي ويو.

هڪ پيري ڪنهن مسڪين ماڻهوءَ جي زال پير غلام رسول شاهه جيلانيءَ جو هڪ مئنيجر زوري کڻي ويو ۽ ميرپورخاص جي هڪ بنگلي تي سريت وانگر رهائڻ لڳو. غريب ماڻهو، پير غلام رسول شاهه وٽ دانهين ويو، پر پير صاحب سندس ڪوبه داد فرياد ڪونه ڪيو اتان مايوس ٿي هو پوليس، ڪورٽن، ٿر جي ننڍين وڏن زميندارن، پيرن، ميرن وٽ ويو، پر هر جڳهه، تان کيس مايوس ۽ نامراد واپس ورڻو پيو. ڇو ته پير غلام رسول جو اثر رسوخ هر جڳهه تي پنهنجي مئنيجر کي بچائيندو رهيو. نيٺ ان غريب ماڻهوءَ کي ڪنهن ٻڌايو ته ’سچائي منزل‘ تي غلام محمد لانگو رهي ٿو ان وٽ وڃ. ڪامريڊ همراهه جي ڳالهه ٻڌڻ کان پوءِ ٻه چار همراهه ساڻ ڪري سڌو ان بنگلي تي وڃي بيٺو. همراهه کي چيائين. ”آءٌ دروازي تي بيٺو آهيان تون وڃي اندران پنهنجي زال کي وٺي اچ ڇو ته منهنجي خيال ۾ هن وقت بنگلي ۾ تنهنجي زال ۽ سس کان سواءِ ٻيو ڪوبه ماڻهو موجود ڪونهي.“ هن غريب شخص اندر وڃي پنهنجي زال کي هلڻ لاءِ چيو پر مائي انڪار ڪيو ته ”تون منهنجو مڙس ئي ڪونه آهين.“ اهو جواب ٻڌي

همراهه موٽي اچي ڪامريڊ کي سموري ماجرا ٻڌائي.
ڪامريڊ اهو ٻڌي ڏوڪيندو سڌو بنگلي اندر هليو ويو
۽ مائيءَ کي چوٽيءَ مان جهلي ته ٿي نيٺ هٿي چوڻ
لڳو ته "هلين ٿي يا نه؟" مائي وڏيڪ موچڙن جي ڊپ
کان هڪدم هلڻ لاءِ تيار ٿي ويئي. جڏهن سيئي همراهه
ماڻين کي وٺي ٽانگي ۾ چڙهي هلڻ لڳا ته اوچتو ماڻين
رڙيون ڪرڻ شروع ڪيون ته اسان کي ٻچايو اسان
کي اغوا پيو ڪيو وڃي. بازار ۾ بيٺل پنجابي ۽ پناهگير،
اسلامي جوش ۾ ٽانگي کي وڪوڙي ويا. ان وقت ٿائين
مئنيجر به سهڪندو اچي پهتو، چئي منهنجي زال ڪامريڊ
زوري ڪڍايو ٿو وڃي. ڪامريڊ هڪل ڪري چيو:
"سڀ بيهي رهو نه ته صورت ۾ سيني کي شوٽ ڪندس.
اڄ منهنجو رت تتل آهي." مئنيجر سميت سڀ ماڻهو
بيهي رهيا. ڪامريڊ ماڻين وٺي سڄائي منزل تي آيو.
جتان زال مڙس کي ڪڍهن ديهي تي چڙهي آيو. جتان
اڄ ڏينهن ڏينهن ٿائين مائي واپس مئنيجر وٽ نه پهتي آهي.

جڏهن جسم ۾ طاقت هئي ۽ سختين جسم کي هيڻو
نه ڪيو هو تيستائين ڪامريڊ هميشه ريل گاڏيءَ جي
ٿرڊ ڪلاس گاڏي ۾ سفر ڪندو هو. پر ڪڏهن ريچڪ
۽ ڦڏو ڪري فرسٽ ڪلاس ۾ ضرور ويهندو هو. اهڙوئي
هڪڙو واقعو ميرپورخاص ريلوي اسٽيشن تي ڪري
ڏيکاريائين. ڪامريڊ نبي سر روڊ وڃڻ لاءِ ٿرڊ ڪلاس
جو ٽڪيٽ وٺيو پليٽ فارم تي بيٺو هو ته، سنڌس

نظر هڪ واقعي ڪار تي پيئي، جيڪو پريشانيءَ جي حالت ۾ هيڏانهن هوڏانهن وانئڙن وانگر چڪر ڪاٽي رهيو آهي. ڪامريڊ انڪان پريشانيءَ جو سبب پڇيو. هن ٻڌايو ته مون فرسٽ ڪلاس جو ٽڪيٽ ورتو آهي. پر فرسٽ جي گاڏن ۾ ڪنهن طاقتور ايجنسيءَ جا ماڻهو ويٺا آهن جيڪي اسان کي ويهڻ نه ٿا ڏين. اها ڳالهه ٻڌي ڪامريڊ هڪدم ايس-ٽي- کي سڏي چيو ته مون کي فرسٽ جي ٽڪيٽ ناهي ڏني. فرسٽ جو ٽڪيٽ ڪڍي ڪامريڊ سيني گاڏن ۾ ويو پر ڪنهن به گاڏي ۾ ڪيس ويهڻ نه ڏنو ويو. هن ريلوي جي عملي کي چيو، پر عملي به پنهنجي بيوسيءَ جو اظهار ڪيو. جنهن تي ڪامريڊ ۽ چار همراهه وڃي ريلوي جي پٽڙيءَ تي ويهي رهيو ته جيستائين اسان کي فرسٽ ۾ ويهڻ نه ڏنو ويندو ۽ اهي طاقتور ماڻهو اسان کان معافي نه وٺندا ان وقت تائين اسان هتان نه اٿنداسون. وڏو گوڙ ٿيو. ڪامريڊ کي ڏسي ٻيا به ڪيترا ماڻهو پٽڙين تي اچي ويهي رهيا. نيٺ ڪامريڊ جا سڀ شرط مڃيا ويا، پوءِ ڪامريڊ ۽ سندس پوئلڳ پٽڙين تان اٿيا.

هڪ ڀيري مون کان پڇيائين، "ڪڏهن تنهنجي پيءُ تنهنجي تقرير ٻڌي آهي" ورائيم: "نه." چوڻ لڳو: منهنجي پيءُ هڪ ڀيرو منهنجي تقرير ٻڌي هئي. ٿيو هيئن جو آءٌ ڪنهن ڪري جيل ۾ ويندو رهندو هوس، ۽ منهنجو پيءُ حڪومت ۽ حڪمرانن کي پنهون ۽

ٻاراتا ڏيندو رهندو هو، آءٌ ڪيس چوندو هوس، ته بابا! ڪهڙو ءِ قاضي، وڏا حرامي آهن، مون کي خواهمخواه جيل ۾ ٿا وجهن نه ته آءٌ ٻئي اشراف ماڻهو آهيان، سرڪار کي ڪجهه ٻه ڪونه چوندو آهيان. بابا چوندو هو، ”تقرير ۾ ڇا چوندو آهين“؟. ”اهو ته هارين سان ناحق آهي هارين کي حق ڏيو.“ ”اهو تون صحيح ٿو چوين. تون حق تي آهين. ڪهڙو ءِ قاضي واقعي بدمعاش آهن.“ ڪامريڊ کلي چوڻ لڳو: ته هڪ ڏينهن جو گهر اچان ته بابا مون تي ڪاوڙيو ويٺو آهي ۽ چوي پيو ڪهڙو ءِ قاضي واڏا اشراف ماڻهو آهن ”مون حيران ٿي پڇيو ته ”بابا، اهو وري ڪيئن“ چوڻ لڳو پٽ، ”مون تنهنجي تقرير ٻڌي آهي، جيڪا تو کهڙي جي خلاف ڪئي آهي. سچ ٻچ جيڪڏهن، آءٌ کهڙي جي جاءِ تي هجان ها ۽ تون اهڙي تقرير منهنجي خلاف ڪرين ها ته آءٌ تو کي ڦاسيءَ تي لٽڪايان ها، کهڙو ته وري ٻه جيل ۾ وجهيو ڇڏيو ڏيئي، اهو ته اشراف ماڻهو ٿيو. ڏاميچ ته تون ٿيئن نه؟ هڪ ڀيري آءُ ڪامريڊ سان، ملڻ ويس ته هو هڪ سياسي ورڪر کي سمجهائي رهيو هو. ورڪر کان ڪامريڊ پڇيو ته: ”ڪم ڪيئن ٿا ڪريو“ هن چيو ”ٻهراڙيءَ جي ڳوٺن ۾ ويندا آهيون. ڳوٺن جي ماڻهن کي گڏ ڪري پنهنجو نظريو ٻڌائيندا آهيون؟ ڪامريڊ پڇيو: تقريرون رڳو اوهان ڪندا آهيو يا ڳوٺاڻا به تقريرون ڪندا آهن. هن ورائيو ”تقريرون رڳو اسان

ڪندا آهيون.“ پوءِ اوهان کي ڪيئن خبر پوندي آهي ته هن ڳوٺ جي ماڻهن سان ڪهڙي زيادتي آهي. ڇو ته جهڙيءَ ريت هر هڪ ملڪ جون حالتون ڌار ڌار ٿين ٿيون، بلڪ اهڙيءَ ريت سنڌ جي هر ڳوٺ جا مسئلا ۽ مصيبتون جدا جدا آهن. وڏيرن جي روش، پوليس جون حرڪتون، پاڻيءَ جا مسئلا هر ڳوٺ ۾ جدا جدا قسم جا آهن. انڪري پهراڙيءَ جي ڪچهرين ۾ اول اتي جي عام ماڻهن کي ٻڌو، ته هو پنهنجا ڪهڙا سور اوهان سان سلن ٿا ۽ اوهان تي ڪيترو ڀروسو ڪري پنهنجا اندر جا آذما بيان ڪن ٿا. ان طريقي سان توهان هن علائقي جو سياسي ۽ سماجي تجزيو وڌيڪ سولائيءَ سان ڪري سگهندؤ.“

هڪ ڀيري آءٌ ڪامريڊ سان ملڻ سچائي منزل تي ويس ته مون ڪان اڳ هڪ مولانا به ڪامريڊ وٽ ويٺو هو. ٿوري دير کان پوءِ ڪامريڊ هڪ مائيءَ کي سڏي چيو ته: ”ڪڪڙ جهلي اچ ته عبدالواحد کي کارايون، گهڻن ڏينهن کان پوءِ ملڻ آيو آهي. مائي ڪڪڙ جهلي آئي ته انهيءَ ساڳي مائي کي چوڻ لڳو ته هي چاتون وٺ وڃي ڪهي اچ. اتي ويٺل مولانا رڙ ڪئي ته: ”مائي دري ڪڪڙ ڪيئن ڪهندي، عورت جي ڪٺي جائز ڪانهي!؟“ ڪامريڊ هڪدم چيو: ”قرآن ۾ ڪٿي لکيل آهي ته جانور هرو ڀرو مرد ڪهي؟“ مولانا لاجواب ٿي ويو. خير مون ڪڪڙ ڪهڻ ڪونه ڏنو. دال روٽي

ڪاڊيمسين، پر ڪامريڊ وارو دليل منهنجي ذهن مان اڄ ڏينهن تائين نه نڪري سگهيو آهي.

ڪامريڊ جي وفات سان سنڌ هڪ پر بهار، بهادر، سرويچ، سياسي ۽ انقلابي تجربن سان مالامال شخصيت کان محروم ٿي ويئي.

انسان جي پيدائش موت جو سلسلو اڻ کٽ آهي، جيڪو سدائين جاري رهندو، پر ٿرپارڪر ضلعي جي ڪا نيڪ بخت ماءُ وري شايد ئي غلام محمد لغاري جهڙي عظيم ۽ لاڪيٽي ٻچي کي جنم ڏئي.

لک لهي ٿي اها مٽي، جنهن تي هيٺئين انسانن جنم ورتو ۽ ان ماءُ جي ڪک پدموڻ پري آهي، جنهن هِم غلام محمد جهڙي سدوري، سماجهي ۽ سلڇڻي انسان قرار ورتو.

محمد عثمان ڏيپلائي

آءٌ جيل جي اونداهي ڪوٺيءَ ۾ قيد هوس. ٻاهرينءَ دنيا سان لاڳاپي ۽ رابطي جا ٽي ذريعا هئا. (١) اخبار (٢) پندرهين ڏينهن ٿيندڙ ملاقات ۽ (٣) حاضرين تان موٽندڙ دوستن جون خبرون چارون.

هڪ ڏينهن صبح جو سوير عبرت جي ذريعي خبر پيئي ته سنڌ جو مشهور اديب ۽ چوٽيءَ جو افسانه نگار محمد عثمان ڏيپلائي گذاري ويو. خبر پڙهندي شرط مون کي پنهنجي بيوسيءَ واري حالت تي روئڻ اچي ويو، جو آءٌ ڏيپلائيءَ جي آخري رسمن ۾ شريڪ ٿي نه ٿي سگهيس.

حقيقت ۾ قيد نالو ئي پنهنجي مرضيءَ جي خاتمي جو آهي. جتي پنهنجي مرضيءَ سان انسان نه ملي سگهي ٿو نه ڪيڏانهن اچي وڃي سگهي ٿو. ڪي ڪي موقعا اهڙا هوندا آهن جن ۾ شريڪ ٿيڻ جي خواهش هوندي آهي. انساني ذهن ۽ ضمير جي سمورين خواهشن ۽ قوتن جي ڇڪ هوندي آهي، ته انهن موقعن تي وڃڻ گهرجي، پر قيد ۽ بند جا سخت قانون، بيرحم دروازا ۽ زنجير، پنهنجي سموري ڪٺورتا سان انساني ذهن ۽ ضمير جي خواهشن ۽ قوتن جي ڇڪ کي چٿي ۽ چيڀاٽي ڇڏيندا آهن. ان وقت انسان جي سوچ صرف تخريب پسند ٿي

پونديون آهي ۽ هر شيءِ ٽوڙڻ ۽ پورڻ لاءِ آڏما اٿندا آهن. اهڙيون گهڙيون جڏهن ايندڙيون آهن، ان وقت ماڻهو اهو سوچڻ تي مجبور ٿيندو آهي ته، جنهن شخص جيل جا قاعدا ٺاٺا آهن سو انساني رشتن ناتن جي سڪ ۽ چڪ کان قطعي محروم ۽ صفا بي حس هوندو.

اڄ انهن قاعدن قانونن جو شڪار ٿي آءٌ سنڌ جي هن بهادر ۽ ذهين ماڻهوءَ جي رسمن ۾ شريڪ ٿي نه ٿي سگهيس.

منهنجي روح مان رڙ نڪتي: ”اي انسانيت جا ويريئو! شل اوهانجن پيڙهين تي ڪڏهن سچ جي روشني نه پوي. اسان جا پيارا اسان کان ڪيترو پري هليا ويا، هميشه لاءِ. اوهان اسان کي اها اجازت به نه ڏني جو اسان پنهنجن پيارن جي چهري تي آخري مرڪ کي ڏسي سگهون.

مون کي خبر ناهي ته ڏيپلائيءَ سان منهنجي پهرين ملاقات ڪٿي ۽ ڪڏهن ٿي پر هن جيڪو قرب، جيڪا پنجائپ ۽ جيڪو پيار مونکي ڏنو، تنهن مون کي سندس پرستار بنائي ڇڏيو. هو قلم جو ڌڻي هو ۽ آءٌ اڄان قلم جهلڻ ئي مس سکيو هوس، پر هن پنهنجي درياءدليءَ سان سدائين منهنجي همت افزائي ڪئي، منهنجين آڏين ابتين ليڪن جي تعريف ڪئي.

هو عالمي ادب جي ان سگهاري ۽ صحت مند تحريڪ جو سنڌ جهڙي نظر انداز ٿيل خطي ۾ دلير ميمبر هو،

جنهن تحريڪ سموري دنيا ۾ سچائي، سونهن امن ۽ انسانيت دوستي جي عظيم جدوجهد ۾ پنهنجو ڀرپور ڪردار ادا ڪيو آهي. ڏيپلائي رڳو پنهنجي ضمير جو پوڄاري هو. اهو ضمير هن جو منشور هو. هن جي سياست هو ۽ هن جي سياسي توڙي ادبي برادري هو. اهوئي سبب آهي جو منڍ کان وٺي، اسان کي، هن جي لکڻين ۾ ڪيئي لاها چاڙها ۽ ذهني ۽ فڪري تضاد نظر اچن ٿا. پر انهن تضادن ۽ عمر جي مختلف منزلن ۾ اختيار ڪيل، سندس لاڙن ۾ ڪنهن به ذهني ۽ فڪري بدديانتي جو عنصر نه هو. ان ڪري هن پنهنجي ضمير جي روشني ۾ هلندي ڪڏهن به سرڪار يا سرنديءَ وارن طبقن جو راضپو حاصل نه ڪيو. الٽو هن ڪيترين تڪليفون سٺيون، ذهني گهاءَ کاڌا، مالي قربانيون ڏنيون، جيل يا ترائون ڪيون، اخبارون ۽ پريسون ضبط ڪرايون، پر پنهنجي اڇي اجري ضمير جي پيروي نه ڇڏي. اها ضمير جي پوڄلائي ئي هئي، جنهن کيس ٿر جي هڪ گمنام ڇوڪري مان، سنڌي ادب جي آسمان تي چوڏهين جي چنڊ وانگر چمڪايو ۽ عزت، شهرت ۽ حيثيت ڏيارائي. پر انهيءَ سڀ ڪجهه ماڻ به سندس طبيعت ۾ مغروري، هٺ ۽ وڏ ماڻهپائي پيدا نه ڪئي ۽ هو پنهنجي سڀاءَ ۾ آخري گهڙيءَ تائين، ڏتڙيل، غريب ۽ بي پهچ ماڻهن جي گهٽائيءَ جو، پاڻ کي فرد سمجهندو رهيو. انتهائي همت جو ڪايل، بي پرواهه ۽ بيباڪ. اها سادگي

هن جي ڪاڏي ۽ لڪڻ ۾ بنهه ظاهر هوندي هئي. جڏهن
پريس تي ويٺل هوندو هو ته پاڪڙا هوٽل جي چانهن
جي وٺ وڻان هوندي هئي. جڏهن مانيءَ جي مهل ٿيندي
هئي تڏهن گهران ماني گهرائڻ: يا گهر وڃي ماني
کائڻ يا ڪنهن چڱي چوڪي هوٽل تي وڃي ماني کائڻ
بدران پريس جي ٻاهران ٻيٺل گاڏي واري کان، انتهائي
سڙيل، تيل ۾ ٻڏل، ٻاروٽو پٽ، سير يا اڌ سير وٺي
پاڻ به کائيندو هو ۽ اسان کي به ڏاڍي چاهه سان
کارائيندو هو. جيڪو ويٺل هوندو هو، تنهن کي ضرور
شريڪ ڪندو هو. پوءِ ڪٿي مولانا گرامي هجي يا ابوبڪر
مگسي. رکيو جويو صاحب ۽ همايوني سندس انهيءَ دعوت
۾ شريڪ نه ٿيندا هئا. گاڏن وارا به اهڙا هري ويا هئا،
جو مانيءَ جو وقت ٿيندو هو ته، پريس جي ٻاهران اچي،
پٽ جي هوڪي ڏيڻ سان گڏ ڏيپلائي صاحب جي هوڪي
واري انداز ۾ ضرور پڇا ڪندا هئا. ڪڏهن بدقسمتيءَ
سان يا ويٺلن جي خوش قسمتيءَ سان پٽ وارو نه ايندو
هو ته آفتاب پريس جي پر وارين نهاريءَ جي هوٽلن
تان پاروٽي نهاري ۽ مانيون گهرائي، ڏاڍي مزي سان
کائيندو ۽ کارائيندو هو. اهي هوٽل انتهائي سستا ۽
هندستاني سستي نهاريءَ جا مرڪز هوندا هئا، جتي هفتي
جا ستئي ڏينهن نهاري ملندي رهندي هئي ۽ اسان جهڙا
سچا پائي، سوا روپيه ۾ ڏوڏ تي ماني کائيندا هئا. ڪڏهن
ڪڏهن ڏيپلائي صاحب کي اهو کاڌو کائيندي ڏسي،

ڪو ٽوڪيندو هو ته: ”ان ڪاڏي سان بيمار ٿيندؤ.“ ته هڪدم جواب ڏيندو هو ته: ”آءٌ پنهنجي طبعي عمر پوري ڪري چڪو آهيان. هاڻي گريس مارڪن تي پيو جيئان. اها مارڪن ڏيڻ واري جي مرضي آهي ته ڪيتريون مارڪون ٿو ڏئي.“

لکڻ جي معاملي ۾ مون ڪڏهن ڪونه ڏٺو ته ڏيپلائي صاحب پنو پين کڻي باقاعدي اهتمام سان لکڻ ويٺو هجي، جيئن عام اديب لکندا آهن.

ڪرشن چندر جي باري ۾ مشهور آهي ته جيستائين شيفر پين ۽ آرٽ پيپر جو چمڪندڙ ڪاغذ ٽيبل تي موجود نه هوندو هو، ان وقت تائين اردوءَ جو هي مشهور اديب لکي نه سگهندو هو. پر ڏيپلائي لاءِ آءٌ چئي سگهان ٿو ته گهٽ ۾ گهٽ مون ڪڏهن ڪونه ڏٺو ته لکڻ وقت ڏينگائنو قلم ۽ سالم ڪاغذ وٽس موجود هجن. گهڻو ڪري بال پين، پينسل يا پڳل ٽٽل پين سان اخبار يا ڪتاب جي حاشئي تي لکندو ويندو هو يا پروف نڪتل پني جي پٺ تي ۽ ڇپائي لاءِ پيل اخباري ڪاغذ مان ڪو ٽڪرو کڻي، هيٺ، مٿي، سڄي، کٻي لکندو ويندو هو ۽ اهڙا نشان هڻندو ويندو هو جيئن ڪمپوزنگ وقت ڪمپازيٽر سمجهي سگهن. اهڙي طريقي سان لکڻ کان پوءِ نظر ثاني يا صفحن جا نمبر ۽ پروف پڙهڻ وقت صحيح ڪندو هو. هونءَ هڪ پيرو ڪاشيءَ لکي ان ۾ وري درستي ڪرڻ يا پيو

ٻيءَ ڳالهه لکڻ ڍيلائي جي طبيعت جي ئي خلاف هوندو هو. هن جو لکڻ لاءِ هر وقت موڊ هوندو هو. سائين جي. ايم. سيد سنڌس باري ۾ بلڪل صحيح لکيو آهي ته ”ڍيلائيءَ لاءِ لکڻ ايترو ڏکيو آسان آهي جيترو هڪ تندرست ماڻهوءَ لاءِ پاڻي پيئڻ.“ مون ته ڪيترا ڀيرا سنڌس انهيءَ عادت جو مشاهدو ڪيو آهي.

پير ابراهيم جان سرهندي جو ڪتاب ”سنڌ سونهاري“ پڙهيائين ته ويٺي ويٺي چيائين: ”دل ۾ اچي ٿو اهڙو جواب ڏيان جو پيرن جون سٽ پيڙهيون پيون ياد ڪن“ مون چيو: ”ڪريو بسم الله.“ بس سائين! پوءِ ته ان وقت ئي سنڌ ٽائمس جي حاشي تي اهو ڪتاب لکجڻ شروع ٿي ويو. جيڪو ٻن هفتن جي اندر لکجي ۽ ڇپجي بازار ۾ اچي ويو. ڪمال اهو جو ڪتاب لکڻ وقت ڪنهن به ڪتاب مان مدد نه ورتائين. سنڌس حافظو غير معمولي هو. هر وقت سنڌي، اردو، فارسي، عربي، هندي، جي هزارين ڪتابن جا حوالا شعر، لطيفا ۽ ٽوٽڪا ياد هوندا هئس. جيڪي لکڻ وقت، موقعي ۽ محل سارو، ڏاڍي مهارت سان ائين استعمال ڪندو ويندو هو، جيئن ڪائي سگهڙ عورت پرت پرڻ محل گج ۾ ٽڪون ٽاڪيندي ويندي آهي. سنڌس لکڻيءَ ۾ ڪٿي به جهول يا گهٽ وڌائي نظر نه ايندي هئي. سنڌس افسانا ۽ ناول سنڌيءَ زبان ۾ فن ۽ تبليغ جي ميلاپ جو بهترين نمونو آهن. جن کي انداز ۽ اسلوب پنهنجو آهي، جيڪو پڙهڻ

۽ سمجهڻ ڏاڍو سولو ۽ ڪاپي ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي.
هن پنهنجي انوکيءَ انداز ۽ اسلوب سان سنڌ جي وڏن
بزرگن کي ڀير ڪيو، شل نه هو ڪنهن جي پٺيان ٻوي.
جنهن جي پٺيان پيو ان کي دليلن ٽوٽڪن، چٽرن سان
عوام ۽ پڙهندڙن ۾ هڪ ٺٺڪي جو ڪري پوءِ سامهي
ڪٺندو هو. هن جا عنوان ۽ هٿينگون به پنهنجي نوعيت
جون هونديون هيون. هڪ ڀيري قربان ٻگهيءَ جي خلاف
مضمون لکيائين جنهنجو عنوان ڏنائين. ”ٻگهيءَ جون
بي ايمانيون“ يا موسيٰ ڀٽي جي خلاف مضمون جو عنوان
سوچيائين ”حافظ جون هٿوراڙيون عرف نابينا جون نادانيون“
ڏيپلائيءَ کي ڪتاب لکڻ ۽ پڙهڻ جو جنون جي
حد تائين شوق هوندو هو. روزانه پريس جي ڪمن مانجهوءَ
هٿان سوا سؤ کن جا نوان ڪتاب ۽ رسالا ڪڍرائيندو هو،
جيڪي هر حالت ۾ پڙهندو هو، ۽ پڙهڻ کان پوءِ انهي
شيون سانڍي رکڻ، هن جي طبيعت جي خلاف هو. شايد
هو هر، قسم جي ذخيري اندوزيءَ جي خلاف هو. اهوئي
سبب آهي جو ايڏي ساري خريداريءَ جي باوجود وٽس
ڪا خاص لائبريري يا ذاتي سان پيل ڪتابن جو ذخيرو
نه هو. هڪ ڀيري ٻن ڀڄن جي مانيءَ جي دعوت ڏنائين.
مون چيو: ”آءٌ توهان جي گهر ماني کائڻ ته خوشيءَ
سان ايندس پر هڪڙو شرط آهي ته آءٌ توهان جي لائبريءَ
مان پنهنجي پسند جا ڪتاب پڙهڻ لاءِ کڻندس.“ خوشي
سان منظور ڪيائين. سندس گهر پهچي مون لائبريءَ

جي کولا ڪئي، پر مون کي سمورو گهر ڏسڻ کان پوءِ به لائبريءَ نالي ڪا شيءَ ڏسڻ ۾ ڪانه آئي. مختلف ڪمرن جي ڊار ڊار ڪنڊن ۾، ڪٿي ڪٿي ڪٻٽن جي اندر ڪي ڦاٽل رسالا ۽ ڪجهه ڪتاب نظر آيا. انهن ۾ هڪڙو ڪتاب مهاتما گانڌيءَ جي آتم ڪٿا جي پنهنجيءَ جلدن جو سنڌي ترجمو مون ڪنيو. پيو ڪوبه ڪارائتو ڪتاب ڪونه هو جنهن مون مايوسيءَ جو اظهار ڪيو ته هن چوڻ لڳو: "سڀ ڪتاب ماڻهو کڻي ويا ڪا شيءِ سانڍي رکڻ ۽ ذخيرو ڪرڻ آءٌ سکيو ئي ڪونه آهيان."

پئسو ڪيئن ڪمائجي، هر وقت اها لوري لڳل هوندي هئي. هي ڪم ڪيو، ان مان هيترا پئسا ملندا. هن ڪتاب مان هيترو نفعو ملندو. فلاڻن کي فلاڻي، جماعت، پارٽي، ملڪ هيترا پئسا ڏين ٿا. جيڪڏهن ڪنهن پارٽي جي ٻن ڪارڪنن ۾ اختلاف پيدا ٿيو ته ڏيکاريءَ جو تبصرو هوندو هو ته پئسن تي ڏهي نه سگهيا، نتيجي طور ڌار ٿي ويا. جيڪڏهن خبر پئجي ويئي ته يونيورسٽي جي وائس چانسلر ۽ رجسٽرار ۾ اختلاف پيدا ٿي پيا آهن ته هڪدم چئي ڇڏيندو هو ته، معاملو پئسن جو آهي.

ان سڀڪجهه هوندي به گالهه وري به اچي اتي کٽي ته پئسو گڏ ڪرڻ، سانڍڻ، يا سرمايه ڪاري ڪرڻ، جايون ٺهرائڻ هن جي طبيعت جي ڏي ابتڙ هو. پئسو آيو ناهي ويو ناهي. ان پئسي تي لعنت آهي جيڪو

ڏيپلائيءَ جي ڪيسي ۾ آرام ڪري. پريس تي ڇپائي جو ڪم جيڪو ٿيندو هو، تنهن جا پئسا ڪمپازيٽر، اخبار جو ايڊيٽر، مشين مين ۽ ٻيو عملو ڪائي ويندو هو. مرحوم ڪڏهن به صحيح حساب ڪتاب نه ورتو ۽ نه ئي وري ڪنهن اشراف صحيح حساب ڪتاب ڏنو. سموري پريس ۽ اخبار ان طريقي سان تباهه ٿي ويئي. پڇاڙي عمر ۾ نه پريس مان رڪشا جو ڀاڙو به ڪونه نڪرندو هو. اهو وري به شڪر ٿيو جو اولاد ڪي پڙهائي ورتائين ۽ اولاد فرمانبردار ٿيو. جيتوڻيڪ هڪڙيءَ ڌيءَ کان سواءِ ڪنهن به ٻار کي علمي يا ادبي دلچسپي يا شوق رتيءَ برابر نه آهي.

١٩٧٦ع ۾ سنڌ جي صوبائي حڪومت ڏيپلائي صاحب کي ”شيخ المشائخ“ ڪتاب لکڻ ۽ ڇپائڻ جي ڏوهه ۾ گرفتار ڪيو. چيو ته اهو ڪتاب سرهندي پيرن جي خلاف هو ۽ ان وقت جي صوبائي حڪومت جو سربراهه مسٽر جتوئي، سرهندي پيرن جو مريد هو. گرفتاريءَ کان پوءِ سنڌ جي هن عظيم اديب ۽ دانشور کي جيل جي ”سي“ ڪلاس ۾ رکيو ويو. ڏيپلائيءَ جي گرفتاريءَ کان ترت پوءِ، آءٌ به ڏيپلائي جي پريس تان گرفتار ٿيس. ڏيپلائي جلدي آزاد ٿي ويو، پر منهنجي قيد جي مدت وچوڙي جي رات وانگر ڊگهي ٿيندي ويئي. هڪ ڏينهن آءٌ سنڌ اسپيشل ٽربيونل ۾ ويٺو هوس پوليس جي پهري هيٺ شنوائيءَ جي انتظار ۾، ته ڏيپلائي صاحب

اچي نڪتو. ڏاڍي اڪير ۽ محبت سان مليو. ڪجهه فروٽ آندو هئائين. ويٺي ويٺي سندس جيل ۾ رهڻ وارن ڏينهن جا احوال ٻڌائيندو رهيو. ٻڌائين، ڪالهه جتوئيءَ سان مليو آهيان، ڏاڍي مزيدار ڳالهه ٿي. جتوئيءَ چيو ”ڏيپلائي صاحب مون کي افسوس آهي جو منهنجي حڪومت ۾ توهان کي ڪجهه ڏينهن ”سي“ ڪلاس ۾ رهڻو پيو، غلطي ٿي ويئي، اڳتي لاءِ اوهان کي ”بي“ ڪلاس ملندو.“ تہ مون هڪدم جواب ڏنو: ”جتوئي صاحب اوهان فڪر نہ ڪريو اسان ڪان اهڙي غلطي نہ ٿيندي اوهان کي هڪدم ”اي“ ڪلاس ڏينداسون“. جتوئي حيران ٿيندي چيو: ”ڏيپلائي صاحب ڇا چئي رهيا آهيو.“ ورائيم: ”جيڪي ڪجهه اوهان چيو ان جو جواب ڏيئي رهيو آهيان.“ اتي جتوئي کي احساس ٿيو تہ پاڻ غلط ڳالهائي ويو آهي. پوءِ ڳالهه کي ٽوڪ ۾ ٽاري ڇڏيائين.

اهڙي جرئت ۽ حاضر جوابي وري ڪنهن دانشور ۾ هوندي. جيتوڻيڪ اهڙي ڳالهه پروٽوڪول جي خلاف آهي. پر پروٽوڪول جي پابندي ٻنهي طرفن کان ٿيڻ گهرجي. سنڌ جي جاگيردار جي اها ذهنيت رهي آهي تہ، هو نہ ڪنهن ٻئي انسان جي حيثيت ڏسندو آهي نہ وري عزت سڃاڻندو آهي. اهڙي ذهنيت واري جاگيردار کي اهڙو ئي جواب ملڻ گهرجي جهڙو ڏيپلائي صاحب ڏنو.

اڄ هو اسان ۾ نہ رهيو آهي، مون کي سندس قبر
جي بہ خبر ناهي. پر سندس فڪر ۽ فن تي هڪ اهڙي
ٽولي قبضو ڪيو آهي، جيڪو ادب ۽ فن کي مقصد
۽ معنيٰ ڏيڻ جو منڪر آهي. جيڪو اديب کي صفا
غير جانبدار بڻائڻ جو حامي آهي. جنهن جو خيال آهي
تہ اديب کي ماڻهن ۽ ملڪي مسئلن کان اڏين ٿيڻ
گهرجي، جيئن پهاڙي جي عورت، پنهنجي مڙس جي
نالي وٺڻ کان ٿهندي آهي. اهڙو سست ۽ ماڻهن کان
رڙون ويندڙ ٽولو، اڄ اهڙي انسان جي فڪر ۽ فن جو
وارث بڻيو آهي، جنهن انسان پنهنجي ڌرتي ۽ ان جي
فرزندن جي ڏکن ۽ سورن ۾ سدائين پاڻ کي سلهاڙيل
سمجهيو ۽ ان سلسلي ۾ ڪنهن بہ قربانيءَ کان ڪين
ڪيٻايو. سنڌ جي قومي تحريڪ سان سندس لاڳاپي جو
ان کان وڌيڪ ڪهڙو ثبوت هوندو جو سموري سنڌ
مان ڏيپلائي واحد اديب هو، جنهن محترم جي- ايم سيد
جي شخصيت تي ٿيندڙ حملن جو پنهنجي نالي سان
منهن ٽوڙ جواب ڏنو، ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ سائين
جي- ايم سيد جي سالگرهہ جي جلسي ۾ شريڪ ٿي
پنهنجو مؤقف ۽ نقطہ نظر وڏي جرئت سان پيش ڪيو.
ان ريت هن سنڌ، سنڌي عوام ۽ سنڌ جي قومي تحريڪ
سان پنهنجي مڪمل طرفداريءَ جو مظاهرو ڪري ڏيکاريو.

ڏيپلائيءَ سان ١٩٧٨ع ۾ پاڪستان نيشنل سينٽر
۾ شام ملهائي ويئي. ان موقعي تي مون بہ تقرير ڪئي

جيڪا يادگيري طور هتي ڏيئي رهيو آهيان:

”آءُ پرائمري اسڪول ۾ پڙهندو هوس. جڏهن ڪورس جي ڪتابن کان سواءِ ٻيا ڪتاب پڙهڻ سکيس ته مون کي ياد آهي، جيڪي ڪتاب پهرين پهرين منهنجي مطالعي هيٺ آيا، سي سنڌي زبان جي سدا بهار اديب ڏيپلائيءَ جا هئا. جن منهنجي ننڍڙي ذهن تي بت پرستي، وهم پرستي ۽ وڏيرا شاهيءَ جي خلاف ابتدائي نقش چٽيا ۽ منهنجي سوچ جي لاڙن کي سماج ۾ موجود هاڃيڪار قدرن جي خلاف بغاوت ڏانهن موڙيو. گويا آءُ چئي سگهان ٿو ته:

’اول ارض مس جلدي ترابها‘ - اها پهرين زمين آهي جنهن جي مٽيءَ منهنجي جسم کي ڇهيو“.

وقت گذري ويو آهي. حالتن ۾ بي پناهه اٿل پٿل آئي آهي. اهي جايون ذري گهٽ ڊهي ويئيون آهن، جن ۾ ويهي مون ابتدائي سبق پڙهيا هئا، معصوم دور جون معصوم غلطيون ۽ سنڙيون حرڪتون، گناهه ۽ ثواب جي تصور کان خالي ڪيترا ئي ٽهڪ ۽ ڳوڙها نه معلوم ماضي، مرهيات جي ڪهڙيءَ ڪنڊ ۾ مينهن وسارڻ وانگر منڊ ملهار جو انتظار ڪندا هوندا. پر ڏيپلائيءَ جي ڪتابن منهنجي ذهن تي جيڪي چٽ اڀاريا هئا سي، اڄ به ائين ياد آهن، جيئن ڪنهن وينگس کي زندگيءَ جي پهرين پيار ۽ جوانيءَ سان ڀرپور چمي ياد رهجي ويندي آهي.

اسڪواڻي دور ۾ جڏهن ڏيپلائيءَ جا ڪتاب مون پڙهيا هئا، تڏهن مون کي ڏيپلائيءَ جي باري ۾ ڪابه خبر ڪانه هئي. پر اڄ جڏهن آءٌ سنڌي زبان جي افسانوي ادب جي هماليہ جي موجودگيءَ ۾ ڳالهائي رهيو آهيان. تڏهن مون کي ان جي تاريخ جاگرافيءَ جي پوري ڄاڻ آهي ۽ آءٌ پاڻ کي خوش قسمت ٿو سمجهان تہ ڏيپلائي بہ ان ضلعي جو رهاڪو آهي، جنهن ضلعي جو آءٌ رهاڪو آهيان ۽ ضلعو ٿرپارڪر ئي آهي، جنهن جي واريءَ جي ذري ذري کي پيڙهي پنهنجيءَ شاعري ۾ آڻي لافاني بنائي ڇڏيو آهي. اهو ضلعو سنڌ جي سڀني ضلعن کان پٺتي ۾ وڏو آهي ۽ ڏيپلائي جيتري ڪاغذ تي لکيو آهي، سو جيڪڏهن گڏي پکيڙيو وڃي تہ آءٌ يقين سان چئي سگهان ٿو تہ ان جي مجموعي پکيڙ ٿرپارڪر ضلعي جي پکيڙ کان وڌي ويندي. اوهان چئي سگهو ٿا تہ ايتري ڪاغذ تي هڪ عريضي نويس بہ لکندو آهي. عرض انهيءَ لاءِ اهو ڪندس تہ عريضي نويس جو ڪاغذ تشو ٻيهر واري حيثيت وارو هوندو آهي ۽ ڏيپلائي جيڪي ڏجهي، جيتري ڪاغذ تي گهرائيءَ سان، اثرانداز ۽ انقلابي گيت کان وڌيڪ جذبو ۽ عملي اتساهم پيدا ڪندڙ ثابت ٿيو آهي. آءٌ هي بہ دعويٰ سان ٿو چوان تہ، سنڌي زبان جو ڪوبہ افسانوي ادب تخليق ڪندڙ اديب ڏيپلائي کان وڌيڪ سنڌ ۾ ڄاتو سڃاتو ڪونہ ٿو وڃي ۽ نہ پڙهيو وڃي ٿو. جڏهن بہ ڪو

پڙهندڙ ڏيپلائيءَ جو ڪو ڪتاب ونئي ٿو، ان وقت ڪيس پڪ هوندي آهي ته هن ڪتاب ۾ غرور سادي ۽ سلوڻي انداز ۾ لکيل ۽ چٽيءَ طرح ڪنهن مسئلي جي بامقصد طريقي سان اپٽار ڪيل هوندي. اهو سبب آهي جو ڏيپلائي سنڌ ۾ اديب سان گڏ مذهبي مصلح ۽ سماجي انقلابيءَ جي حيثيت سان پڻ چڱو سڃاتو وڃي ٿو.

هر اديب جن مسئلن ۽ مونجهارن تي لکندو آهي، تن سان ڪي مقامي نوعيت جا هوندا آهن ته ڪي عالمي، ۽ عالمي مسئلا به مقامي مسئلن جي حوالي سان ان اديب جي تخليقن جا موضوع بڻبا آهن. انهيءَ حوالي جي روشنيءَ ۾ اسان چٽي سگهون ٿا ته، ڏيپلائي هڪ عالمي اديب آهي. عالمي اديب جو مطلب اهو هرگز ناهي ته هن جي شهرت پوري دنيا ۾ هجي، پر عالمي اديب جو مطلب اهو هئڻ گهرجي ته هن سموري انسانذات جي ڏکن ۽ مونجهارن، انهن جي سببن ۽ انهن کي ختم ڪرڻ جي طريقن سان پاڻ کي ڪيتريقدر ڳنڍيو آهي، ۽ انهيءَ هيڪاندي ڏکايل انساني برادريءَ جو پاڻ کي ڪيتريقدر فرد سمجهيو آهي؟ آءٌ سمجهان ٿو جتي به پير پرستي، وهم پرستي آهي. جن به ملڪن ۾ وڏيرن، جاگيردارن، سردارن، خانن، چوڌرين، سيٺين ۽ سرمايه دارن جي ڏاڍ جو گهاڻو پنهنجي پوري قوت سان ڦرندو ٿو رهي ۽ جيڪي به قومون پرماريت، سامراجيت ۽ قومي غلاميءَ جون شڪار آهن، ڏيپلائي

پنهنجي قلمي ۽ عملي جدوجهد کي انهن جي شاندار ۽ نيت سوپ مائيندڙ جدوجهد سان ملائي، پاڻ کي ان ڏکوئيل برادريءَ جو، پرجوش ميمبر ثابت ڪري ڏيکاريو آهي. اهو ئي سبب آهي، جو اسان جي هن سگهاري ۽ نه ڏڪڻندڙ اديب جيڪو ادب تخليق ڪيو آهي، سو نه رڳو اڄوڪين حالتن ۾ سماجي شعور جي اوجر ۽ واڌاري جون ضرورتون پوريون ٿو ڪري، پر اهو ايندي لاءِ عوام جي سماجي شعور ۽ ڏاهپ جي اوسر جو ذريعو بڻ ثابت ٿيندو. اهو شعور جيڪو نيٺ هن ڪائنات جي مادي ۽ فڪري تهن ۾ يونچال پيدا ڪندو. هن ڪچري سان ڀريل دوزخ تي هڪ خوبصورت ۽ سهائيندڙ جنت تعمير ڪندو.

هڪ دوست چيو آهي ته ڏيپلائي ان ڪري عظيم آهي جو هن جو نالو لاهور ۾ نئين مينار - پاڪستان تي لڳل نالن جي لسٽ ۾ شامل آهي. جيڪڏهن ڏيپلائي جي عظمت رڳو اها آهي ته پوءِ ڏيپلائيءَ تي وڌيڪ ڪجهه ڳالهائڻ جي ضرورت ناهي، هاو ته مينار پاڪستان تي سندس نالو ڏسي اچون ۽ ٿي سگهي ته، ان جو فوٽو ڪڍي، ڏيپلائيءَ جي گهر جي در تي لڳائي ڇڏيون. اسان پنهنجن اديبن کي آخر ڪڏهن سرڪاري لسٽن کان ٻاهر سندن ڪم ۽ فن جي بنياد تي ڏسڻ جا هيراڪ بڻباسين. هتي مون کي هڪ واقعو ٿو ياد اچي ته، هڪ ڀيري نيپولين بوناپارٽ، ڪنهن

بادشاهہ جي قبر تي ويو تہ، قبر تي ان بهادر بادشاهہ جي تلوار رکي هئي. نيپولين تلوار کڻي پنهنجي سيڪريٽري کي ڏني تہ کڻي هلي پئرس جي عجائب گهر ۾ رکنداسون. سپاهي حيران ٿيندي چيو تہ: "جيڪڏهن مون کي اهڙي تلوار ملي ها تہ، آءٌ جيڪر، اها پاڻ کان جدا نہ ڪريان ها، ڇو تہ ماڻهو مون کي ان تلوار جي ڪري عزت ڏين ها." ان تي نيپولين چيو تہ: "مون وٽ منهنجي تلوار ناهي ڇا؟ آءٌ چاهيان ٿو تہ ماڻهو مون کي، منهنجي تلوار جي ڪري عزت ڏين ۽ آءٌ پنهنجي تلوار جي وسيلي سڃاتو وڃان."

سو ادا، ڏيکارئي ان قلم جي ڪري عظيم آهي جنهن قلم، پير پرستي، وهم پرستي، وڏيرا شاهي ۽ سنڌ- دشمنيءَ جي قلعن ۾ ڏار وڌا. نہ ان قلم جي ڪري، جنهن مينار پاڪستان تي سنڌس نالو لکيو.

ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي

آءٌ سموري سنڌ گهمي آهيان. نڍي ڪتاب جي تاريخ جي به ڪي قدر ڄاڻ اٿم. جنهن جي وسيلي بيشمار سياسي، ادبي، علمي ۽ انقلابي شخصيتن سان واقفيت ٿي آهي. پر هي حقيقت آهي ته، جيڪڏهن آءٌ موهن جي دڙي جي مٽيءَ جي پيدائش، حيدر بخش جتوئيءَ کي نه ڏسان ها ۽ نه پڙهان ها ته جيڪر نئين سنڌ جي، نئين فڪر جي، پوريءَ ريت ڄاڻ کان محروم رهجي وڃان ها.

حيدر بخش جتوئيءَ جو ذڪر ڪندي مشهور اديب شورش ڪاشميري لکيو آهي ته: ”جيل جي زندگيءَ ۾ ڪامريڊ جتوئيءَ جهڙو بهادر ۽ شريف انسان مون تمام گهٽ ڏٺو آهي.“ شورش جي ملاقات، ڪامريڊ سان ڪراچيءَ جيل ۾ ٿي هئي، جڏهن ٻئي اتي، ايوبي آمريت جي آخري دور ۾ گڏ هئا. ڪامريڊ لاءِ اهو ڏکيو قيد، گهڻو ڪري آخري ڏکيو قيد ثابت ٿيو ۽ هو جڏهن ڪراچي جيل مان آزاد ٿي حيدرآباد پهتو، تڏهن حيدرآباد ريلوي اسٽيشن تي هزارين ماڻهن سندس شاندار استقبال ڪيو. انهيءَ استقبالي هجوم ۾ آءٌ به هڪ هوس، جتي مون، سنڌ جي هن عظيم ۽ لافاني انسان کي پهريون

پيرو ڏنو. جيل جي سختين سندس صحت کي جهوري وڌو هو. سندس گاڙهو رنگ پيلو ٿي ويو هو. سندس جسم ٽڪل پئي لڳو. مڇ جيل جي موسم سندس جسم جو رت ۽ ست چوسي ڇڏيو هو. هو جهڙو موت جي دروازي تان موٽيو هو. پوءِ به هن جي همٿ ۾، ايوبي آمريت جي موت ۽ ون يونٽ جي خاتمي جو پروانو هو. سندس خوبصورت چهري تي سفيد ڳهاٽا شهپر، روايتي سنڌي جوڙي جا اهڃاڻ ڏيئي رهيا هئا، ته نگاهن ۾ وري آخري فتح جا ڪرڻا جرڪي رهيا هئس. هن ريلوي پليٽ فارم تي ڪابه تقرير ڪانه ڪئي. رڳو ايترو چيائين ته سڀ ڪان پهرين سنڌ جي آزاديءَ جي شهيد هوشوءَ جي قبر تي هلبو. هزارين ماڻهن جو هجوم ڪامريڊ جي اڳواڻيءَ ۾ هوشوءَ جي قبر ڏانهن راهي ٿيو. قبر تي هن رڳو ايترو چيو ته: ”هوشو! ڏس تنهنجا وارث جاڳيا آهن. هاڻي نئين دور جو ڪوبه نيپئر، سنڌ کي غلام رکي نه سگهندو....“ اهو پهريون پيرو هو جو مون ڪامريڊ کي جيل کان آزاد ٿي، سنڌ جي آزاديءَ جي شهيد هوشوءَ جي قبر تي سيس نوائيندي ڏٺو.

ٻيو پيرو ڪيس بسنت هال ۾ هوشو-ڏينهن جي صدارت ڪندي ڏٺم. اتي هن ڪيترا ئي شعر پڙهايا جن ۾ سندس ڳهر واريءَ تي ذهيل شعر ”مصطفيٰ ماءُ“ به هو .... شعر پڙهڻ وقت سندس خوبصورت چهري تي سدا بهار معصوميت ۽ ڪڏهن به مات نه کائيندڙ مرڪ

هئي. هن هڪ انقلابيءَ جي ديانت، سچائيءَ ۽ پوري انقلابي اخلاق سان پنهنجي گهرواريءَ جي ساٿس گهاريل گهڙين جي پرلطف ڪيفيت جي ساراهه پئي ڪئي. ماڻهن جا ٽهڪ هئا. نعرا هئا. بي پناهه عقيدت هئي. سموري سنڌ جي سگهه، سياڻپ ۽ ساڃاهه سندس سامهون هئي. هن جي سامهون گلاب جي پنکڙين جهڙيون نازڪ ناريون هيون. لوهي لٺن وارا اڙٻنگ هاري هئا. دونهاتيل جسمن وارا پورهيت هئا. ڦاسيءَ جي رسن کي چميون ڏيئي نعرا هڻندي موت جي منهن ۾ ويندڙ انقلابي قوم پرست هئا. رڻن ۾ رت سان رابيل پوکيندڙ سنڌي ڪميونسٽ، اديب، دانشور ۽ شاعر هئا. پنهنجي شاعريءَ سان دوکي جي ديوارن ۾ ڏار وجهندڙ شيخ اياز هو. سدابهار شاعري ۽ خوبصورت آواز سان سنڌ جي تاريخ ۽ تهذيب کي نئون شعور ۽ وجدان بخشيندڙ نياز همايوني هو. فن خطابت کي پنهنجي حڪم تي هلائيندڙ ۽ ماڻهن جي دلين ۾ سنڌيت جا مچ مچائيندڙ حفيظ قريشي هو. سنڌي زبان جي سدابهار جوڀن سان، سنڌ جي سرزمين تي، سونهن جا سلا پوکيندڙ، رسول بخش پليجو هو. پر سڀ ڪامريڊ جتوئيءَ جي عظيم جدوجهد ۽ بي پناهه فڪري پختگيءَ سامهون پارن وانگر ادب سان ويٺا هئا. حقيقي معنيٰ ۾ ڪامريڊ جي عظمت به انهيءَ جلسي ۾ چلڪي ۽ چمڪي پئي. ڪوبه اهڙو ماڻهو اتي موجود نه هو جنهن جو سيس سندس عظمت اڳيان جهڪيل نه هجي.

ون يونٽ جي خلاف سنڌي نوجوانن گاڏي کاتي چوڪ ۾ بک هڙتال ڪئي، اتي ماڻهن جا ميڙا هوندا هئا، جيڪي بک هڙتالي شاگردن کي آفرين ڏيڻ ۽ گلن جا هار پارائڻ ايندا هئا. هڪ ڏينهن آءٌ به اتان وڃي نڪتس. ماڻهو مختلف مسئلن تي شاگردن کان سوال پڇي رهيا هئا. ايتري ۾ ڪامريڊ جتوئي به اتان اچي نڪتو. اها سادگي معصوميت، مرڪ، سادگي ۽ شرافت.
سندس نرم چهرو، مرڪندڙ اکين ۾ محبت جي چمڪ. هي لازوال معصوميت وارو ماڻهو، بک هڙتالي شاگردن سان رلي ملي هڪ ٿي ويو. شاگردن ۽ ٻين عام ماڻهن، ڪانگريس پاڪستان ۾ ان وقت هلندڙ جمهوري جدوجهد جي باري ۾ عام طرح ۽ پيپلز پارٽيءَ جي متعلق، خاص ڪري انيڪ سوال پڇيا. هن انتهائي ڌيرج سان، پاڪستان ۽ سنڌ جي باهمي توازن جي روشنيءَ ۾ جواب پئي ڏنا. پيپلز پارٽيءَ جي باري ۾ سندس رويو ڏاڍو سخت هو. سندس چوڻ هو ته: ”اسان کان وڌيڪ ڪير جمهوريت پسند آهي ۽ ڪنهن اسان کان وڌيڪ جمهوريت لاءِ جدوجهد ڪئي آهي؟ اسان ان وقت سنڌ جي عوام ۽ ان جي ذريعي سڀني قومن جي عوام لاءِ جمهوري حق حاصل ڪرڻ جي جدوجهد ڪئي، جڏهن اڄوڪي ليڊرشپ، ٻرن ۾ لڪي پئي هئي. اصلي مسئلو هي آهي ته انهن پارٽين وٽ قومي حقن لاءِ ڪابه گنجائش ناهي. جنهن پارٽي، جنهن تحريڪ، جنهن تنظيم

جي پروگرام ۾ مظلوم قومن جي حقن لاءِ گنجائش نه هجي، انهن پارٽين، تحريڪن ۽ تنظيمن لاءِ حيدر جي دل ۽ دماغ ۾ ڪابه گنجائش ناهي. باقي جيستائين پيپلز پارٽيءَ جو سوال آهي ته ان جو ليڊر به کهڙي ۽ قاضيءَ جي صف ۾ شامل آهي.

هي پيٺا، کهڙا ۽ قاضي،
وڪٽي سنڌ، ٿيا راضي.

۽ پيپلز پارٽي ئي آهي جيڪا اهڙو ٿانءُ ثابت ٿيندي، جنهن ۾ چور ۽ پاڳيي، ڦريل ۽ ڦورو، ظالم ۽ مظلوم کي گڏ ڪارايو ويندو ۽ ان جي ذريعي سنڌ کي رضاڪارانه طور، چؤڪنيو پڌي، پنجاب جي جهوليءَ ۾ اڇلايو ويندو. پيپلز پارٽيءَ جي اڳواڻن وٽ سنڌ جو ڪوبه تصور ناهي ۽ جنهن وٽ سنڌ ناهي، ان سان منهنجو واسطو نه آهي."

اڄڪلهه باغيءَ جو هڪ شعر پيو ڳايو وڃي.

جي جيون تو ۾ سنڌ نه آ،
پوءِ منهنجي توکان دوري آ.

ڪامريڊ جي جيون ۽ نظرئي جي صحيح عڪاسي، انهيءَ شعر کان وڌيڪ مختصر لفظن ۾ ٻي ڪانه ٿي سگهي.

آءٌ زاهد پريس تي نوڪري ڪندو هوس. مون پريس جي مالڪ مولانا محمد زاهد کي چيو ته: "آءٌ

ڪامريڊ جتوئيءَ جي جنازي ۾ شريڪ ٿيڻ چاهيان ٿو
مون کي موڪل ڏني وڃي.“ اتي هڪ ڪاتب ويٺو
هو جنهن چيو، دهرئي جي جنازي ۾ وڃي ڇا ڪندين؟
مولانا زاهد ڪاوڙجي ڪاتب کي چيو: ”بڪواس نہ
ڪر: جتوئيءَ سڄي حياتي پنهنجي قوم ۽ مظلوم ماڻهن
جي خدمت ڪندي گذاري ڇڏي. ان کان وڌيڪ ٻيو
ڪهڙو مسلمان ٿي سگهي ٿو.“ حيدربخش کان وڌيڪ
پنهنجي قوم سان وفادار ۽ پيار ڪندڙ ماڻهو منهنجي
نظر مان ڪونہ گذريو آهي. تون وڃ وڃي حيدربخش
جي پوين رسمن ۾ شريڪ ٿي:“.... آءٌ جتوئيءَ جي
آخري رسمن ۾ شريڪ ٿيس. گاڏي کاڏي چوڪ مان
(هاڻي حيدر چوڪ) سندس جنازو ان جاءِ مان روانو
ٿيو جيڪا جاءِ اڌ صديءَ تائين سڄي سنڌ ۾ گونجندڙ
هاري حقدار جي نعري جو مرڪز رهي هئي ۽ ان جاءِ
جو آکير ان وقت قومي جدوجهد جي بهادرانہ ڪاروائين
جو مورچو بڻجي چڪو هو.

مون کي خبر نہ هئي تہ سندس آخري آرام گاهہ
ٿيڻ جي خوش نصيبي ڪهڙي سر زمين کي حاصل ٿيندي.
مون غالباً عمر شوري کان پڇيو تہ: ”ڪامريڊ کي ڪٿي
دفن ڪندا،“ عمر مون کي ڪوبہ جواب ڪونہ ڏنو
۽ آءٌ مانٺ ميٺ ۾ جنازي سان هلندو رهيس.

سائين جي-ايم-سيد، خيربخش مري، اڪبر بگٽي ۽
ٻيا انيڪ ماڻهو جنازي جي جلوس ۾ شريڪ هئا، جلوس

سڌو وڃي غلام شاهه ڪلهوڙي جي مقبري جي صدر دروازي ۾ داخل ٿيو. اتي خبر پيئي ته: "ڪلهوڙي صاحب وصيعت ڪئي هئي ته مون کي غلام شاهه جي مقبري جي احاطي ۾ دفن ڪجو". جلوس اندر هليو ويو ۽ آخر مقبري جي مکيه دروازي جي سامهون بيهي رهيس. منهنجي سامهون ڪڏهن غلام شاهه جي تصوير ابري ٿي ته ڪڏهن حيدربخش جتوئي جو روشن چهرو آيو ٿي. غلام شاهه آزاد، آباد، پاڻ پري ۽ خوشحال سنڌ جو آخري حڪمران، پنائيءَ جي عام (روايت مطابق). ۽ حيدربخش جتوئي سنڌ جي آجپي، آزادي، پاڻ پلائيءَ لاءِ سڄي عمر وڙهندڙ.

مون پڙهيو ته پيرو حيدربخش جتوئيءَ کي جنرل هوش محمد شهيد جي قبر تي سيس نمائيندي ڏٺو هو. ۽ اڄ غلام شاهه ڪلهوڙي جي پرسان دفن ٿيندي ڏٺو. هوشو، جنهن نعرو هنيو هو ته "مرسون مرسون پر سنڌ نه ڏيسون". اهو نعرو هڻندي ماترڀوميءَ تان بلهار ٿي ويو هو. ان جي قبر تي سنڌ جو هي سرڪش، باغي، هٺيلو ۽ انقلابي، سيس نمايو بيٺو هو. ٻنهيءَ ۾ رڳو سنڌ مشترڪ هئي.

غلام شاهه، جنهن سنڌ جي آزادي ۽ آباديءَ لاءِ وڙهندي ڪڏهن به گهوڙي جي پٺ تان هنو هيٺ نه لاٿو. اڄ ان جي مقبري ۾، شاهي تخت ۽ تاج کي ٺوڪر سان اڏائيندڙ، هڪ انقلابي فقير دفن ٿي رهيو هو. هڪ بادشاهه، ٻيو فقير، هڪ اڻ پڙهيل، ٻيو مارڪسي

فلسفي جو عالم، هڪ جاگيرداري نظام جو محافظ، ٻيو جاگيرداريءَ جو دشمن، هڪ پنهنجي چوڌاري امير ڪبير رکندڙ ۽ ٻئي جي چوڌاري هميشه بکيا ڏکيا هاري. ايڏي تضاد هوندي به، ٻنهي ۾ هڪ شيءِ گڏيل هئي، جا ٻنهيءَ جو ورثو هئي، اها هئي سنڌ، سنڌي ماڻهن جي سنڌ.

حيدربخش هن سرزمين تي سنڌ جي صدين جي پيڙيل هاريءَ جي دل جي فرياد کي پنهنجي قلم ۽ ذهني پورهئي سان منظم ڪري "ويچاري" هاريءَ کي ان لائق بنايو ته هو، انگريزن جي پوکيل وڏيرا شاهيءَ جي ٻڙ تي زوردار حملا ڪري ۽ شايد سنڌ جي تاريخ ۾ شاهه عنايت شهيد کان پوءِ "سنڌ هاري ڪاميٽي" پهرين تنظيم هئي، جنهن جي جهنڊي هيٺ سنڌ جو هاري پنهنجن حقن لاءِ وڙهڻ سکيو، جيلن ۾ وڃڻ لاءِ تيار ٿيو، پنهنجي تنظيم جي حڪم هيٺ مرڻ ۽ شهادت ماڻڻ لاءِ اڳتي وڌيو.

هاري حقدار تحريڪ جي سلسلي ۾ جتي به هاري بغاوتون ٿيون، جتي به هارين جي هل چل هلي، جتي به هارين ڪارن قانونن تي سوچيون ماٿيون ۽ جتي به سنڌي هارين جو رت وهيو. اتي حيدربخش جتوئي پنهنجي پوريءَ قوت سان موجود رهيو. هارين جي سموري هلچل ۾ هن انتهائي انقلابي قوم پرست ۽ وطن دوست هجڻ جو اظهار ڪيو. مثال طور (١) سنڌ هاري ڪاميٽيءَ ۾ گهڻو ڪري سڀ ميمبر سنڌي هئا (٢) هن ڪڏهن

بہ ڪنهن آل پاڪستان پارٽيءَ يا تنظيم ۾ شموليت اختيار نہ ڪئي. ويندي ڪميونسٽ پارٽي ۽ مزدور ڪسان پارٽيءَ لاءِ ڪيس بار بار چيو ويو پر هو انهن ۾ شامل نہ ٿيو. (٣) جيتري قدر مون کي معلوم آهي تہ هو سي-پي جو ميمبر بہ نہ هو، نہ وري سي-پيءَ ۾ ايتري صلاحيت هئي جو اها هيڏي پهاڙ جيڏي انسان، جنهن جي محنت جو ڦل سموري سنڌ ۾ هارين جي اٿاهہ جي صورت ۾ پڪڙيل هو، تنهن کي سنڀالي سگهي. (٤) حيدربخش گهڻي ۾ گهڻو جيل، سختيون ۽ مصيبتون سنڌ جي قومي مسئلي، ون يونٽ جي خاتمي لاءِ ڀوڳيون. (٥) هو هميشه سنڌي زبان کي قومي زبان بنائڻ لاءِ جدوجهد ڪندو رهيو. (٦) اهو حيدربخش جتوئي هو جنهن سڀ کان پهرين جيئي سنڌ جي نعري کي سياسي سطح تي مشهور ڪيو. انهيءَ سموري قوم پرستي ۽ وطن دوستيءَ جو ئي نتيجو هو جو هو عظيم انسان دوست هو. هن جي مشهور نظم شڪوه ۽ ڊاڪٽر اقبال جي نظم شڪوه ۾ اسان کي ٻنهيءَ جي نقطہ نظر جو چٽو فرق نظر ايندو هو. اقبال جو شڪوه رڳو مسلمان جي شڪايت ۽ فرياد تي ٻڌل آهي، جيڪا هو خدا سان ڪري ٿو پيو. پر ڪامريڊ جتوئيءَ جو شعر سموري انسان ذات جي خدا سان بغاوت آميز شڪايت آهي.

ڪامريڊ ۽ سندس ساٿين جيڪي ڪجهہ سنڌي عوام لاءِ ۽ پاڻ ارپيو سو سنڌ جي تاريخ ۾ نہ رڳو

ياد رهندو هو پر ايندڙ نسلن لاءِ رهنمائيءَ جو ڪردار
ادا ڪندو رهندو. آءٌ ڪامريڊ جو ذڪر هن روسي
الوداعي گيت تي ختم ٿو ڪريان.

— اوهان تباهہ ڪن جنگ ۾ قتل ڪيا ويا،
ماڻهن جي آزادي ۽ باوقار جياپي خاطر.
اوهان پنهنجون حياتيون گهوريون ۽ قربان ڪيون،
اهو سڀ ڪجهہ جيڪو اوهان کي پيارو هو.
رت ۽ ست چوسيندڙ جيل پوءِ گيا،
توهانکي زنجيرن ۾ جڪڙي ڏيهہ نيڪالي ڏني ويئي.
۽ اوهان بنان پڇتاءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙجڻ قبول ڪيو،
ان ڪري جو اوهان اکيون بند ڪري نہ سگهيا
پنهنجي سائين جي پيڙا کان.
ان ڪري بہ تہ
توهان کي يقين هو
انصاف جي طاقت، تلوار جي طاقت کان وڏيڪ آهي.
اهو وقت اچڻ وارو آهي، جڏهن
توهان جي گهوريل حياتيءَ جو حساب ٿيندو،
اهو وقت پري ناهي جڏهن ظلم فنا ٿيندو.
۽ ماڻهو عظمت ۽ آزاديءَ لاءِ اٿندا.
موڪلائي اي دوستو! واٽ توهان جي روشن آهي.
اهو اسان جو واعدو آهي.
اسان آخر تائين وڙهندا سين
آزاديءَ لاءِ خوشحاليءَ لاءِ ❁

محمد صالح عاجز

قرآن ۾ موت کي ”يقين“ چيو ويو آهي. يعني هڪ اهڙو ڪيفيتي اظهار جنهن جي واقع ٿيڻ ۾ ڪنهن به شڪ، وهم ۽ گمان جي ڪابه گنجائش باقي نه هجي. علمي طرح انهيءَ يقين کي هرڪو مڃيندو، سمجهندو ۽ اچاريندو رهندو آهي، پر اهو مڃڻ، سمجهڻ ۽ اچارڻ ائين هوندو آهي، جيئن ٻئيءَ درجي ۾ پڙهندڙ ٻار سچل سرمست جو بيت ياد ڪري دهرائيندو رهي. البته انهيءَ يقين جو ڏک ڳري پٿر وانگر احساساتي دنيا جي شيشي تي ان وقت لڳندو آهي، جڏهن انسان کان ڪا اهڙي شخصيت جدا ٿي وڃي، جنهن سان جذباتي ناتا ڳنڍيل هجن. جڏهن اهڙي شخصيت جي باري ۾ اهو يقين ٿي ويندو آهي ته ڪيس اسان وري، ڪڏهن به ڏسي نه سگهنداسون. ان وقت جذباتي دنيا ۾ اهڙو زلزلو پيدا ٿي ويندو آهي. جيڪو ذهن ۽ دماغ جا سمورا ڪاڪ محل ڊاهي وجهندو آهي ۽ انسان هيڏي ساري ڪائنات ۽ ان جي هل چل ۾ پاڻ کي اڪيلو، بيوس، مايوس ۽ اداس، سمجهندو آهي ۽ کيس اهو احساس هيڪاري وڌيڪ ستائيندو آهي ته، انسان جي حياتيءَ جي ڏينهن کي موت جو ڪارو ڪان ءُ اُن جي داڻن وانگر چڳيندو ٿو اچي.

محمد صالح عاجز جي وفات جي خبر ٻڌي مون
تي به مٿئين قسم جي ڪيفيت طاري ٿي ويئي، ڇو ته
هن جي شخصيت سان ڪيترن ئي سببن ڪري منهنجي
جذباتي وابستگي هئي. هڪ ”قلندر“ صفت انسان هو،
جنهن جي هن ڪائنات ۾ پنهنجن ٽڙين ڪان سواءِ ڪابه
دولت نه هئي. هو وڏو بهادر ماڻهوءَ هو، جنهن جو
ڪنڌ وقت جي ڪنهن به لات ۽ منات اڳيان نه جهڪيو
هو جنگ آزاديءَ جو عظيم ۽ بيغرض مجاهد هو. جنهن
جوانيءَ جون ڪيتريون بهارون، ۽ امنگن پريامال، برطانوي
سامراج جي جيلن جي حوالي ڪري ڇڏيا ۽ اهي ڏونگرن
جيڏا ڏينهن ۽ رڃن جهڙيون راتيون آزاديءَ سان سندس
عشق کي اجهائي نه سگهيا. هو سنڌ جي تاريخ جو
وڏو عالم هو. جنهن کي سنڌ جي تاريخ ۽ ان سان
لاڳاپيل مقام، ماڳ، هنڌ، پيچرا، گَس، گهيڙ، دريا
جا وهڪرا ۽ بندر، برزبان ياد هئا. هو لطيف جي شاعريءَ
۾ آيل سموري جاگرافيءَ جو حافظ هو ۽ اها سڀ ڏرتي
سندس لاءِ هٿ جي ترِيءَ وانگر هئي. هو بهترين اديب،
سٺو نقاد، شعلہ بيان مقرر ۽ اڻ ٿڪ محقق هو. هن
جي سنڌ جي تاريخ تي ڪيل تحقيق، وسيلن جي اڻاٺ
۽ منفرد نقطءِ نظر سبب ڇپجي عوام جي سامهون اچي
نه سگهي آهي ۽ خبر ناهي ته اهو قيمتي سرمايو ۽
املهه وٿ هاڻي هٿ به اچي سگهي يا نه، جيڪڏهن
اهڙا تحقيق وقت سر ڇپجي ميدان ۾ اچي ها ته ڪيترن

دستاربند مؤرخن جون پڳون لهي وڃن ها ۽ ڪيترن تاريخ جي اجاريدارن جا دڪان بند ٿي وڃن ها. ايڏي وڏي علم ۽ تحقيق هوندي به هن وٽ هر انهيءَ عالم، اديب ۽ فنڪار جو بي پناهه قدر هو، جنهن هن سرزمين ۽ ان جي عوام لاءِ ٿورو ڪجهه به ڪيو آهي. هو تاريخ جي معاملي ۾ پير حسام الدين سان ڪيترين ڳالهين ۾ اختلاف رکندي به سندس عقيدت مند ۽ مداح هوندو هو. خود پير صاحب مرحوم به عاجز جي ڄاڻ ۽ علم جو معترف هوندو هو. پير صاحب هڪ ڀيرو، غالباً پوئين ڏينهن ۾ آئي ڪئي هئي ته ”اڇو مون وٽ اچي رهو ته گڏجي سنڌ جي تاريخ تي رهيل ڪم کي اڪلائڻ جي ڪوشش ڪريون.“ پر افسوس جو ٻنهيءَ کي دير ٿي چڪي هئي.

عاجز برصغير جي آزاديءَ واري هل چل ۾ پاڻ خود شريڪ رهيو ۽ جنهن وقت ”هيمون ڪالاڻيءَ“ کي ڦاسي ڏني پئي ويئي، ان وقت هو به سکر جيل ۾ موجود هو، بي مهاڀاري لڙائي ڇڙڻ کان پوءِ سنڌ ۾ هندستان جي بچاءَ وارن قانونن جو پهريون قيدي محمد صالح عاجز هو. ترپوره واري مشهور ڪانگريس جي گڏجاڻيءَ ۾ محمد صالح عاجز هڪ سنڌي ڪائونسلر جي حيثيت ۾ شريڪ ٿيو هو ۽ سباش چندر بوس کي ووٽ ڏنو هئائين.... هو پنهنجي حياتيءَ ۾ ننڍي ڪنڊ جي گهڻو ڪري سڀني چوٽيءَ جي ليڊرن سان ملي چڪو هو ۽

آزاديءَ جي جنگ جي معلومات جي سلسلي ۾ هو گهمندڙ ڦرندڙ انسائيڪلوپيڊيا هو. سنڌ ۾ ڪانگريس جي ڪردار، مسلم ليگ جي روش، هتي جا ڪانگريسي ڪارڪن ۽ انقلابي ليڊر، حر تحريڪ، عالمن جون ڪوششون ۽ قربانيون، بزرگ امروٽيءَ جي تحريڪ، ڪميونسٽ پارٽي ۽ ان جا ڪارڪن. اهي سڀ موضوع ڪو ويهي عاجز کان ٻڌي. اهڙا واقعا ۽ نقطا جن جو رازدان صرف عاجز هو، سو سڀ ساڻس گڏ هميشه هميشه لاءِ دفن ٿي ويا. هڪ ڀيري ننڍي ڪنڊ جي آزاديءَ واري هلچل تي پوري شوق سان ڳالهائي رهيو هو. مرحوم عبدالحق عالماڻي، نياز همايوني ۽ آءٌ ڪيس مڪمل ڌيان سان ٻڌي رهيا هئاسين. اهڙا واقعا ۽ نقطا بيان ڪري رهيو هو، جيڪي اسان نه ڪٿي پڙهيا ۽ نه ٻڌا هئا. اهڙن ئي واقعن جي سلسلي ۾ هڪڙو واقعو ٻڌايائين ته:

”ڳانڌيءَ کي ننڍي ڪنڊ جون سڀ ٻوليون سکڻ جو جنون هوندو هو. آخري عمر تائين مختلف ٻوليون سکندو رهندو هو. آءٌ ١٩٤٥ع جي پڇاڙي ڌاري ساڻس مليس. مهاتما پڇيو ”سنڌي آهين.“ ورائيم ”ها“ چوڻ لڳو ”سنڌي ڏاڍي مٺي ڀاشا آهي. آءٌ جيرامداس کان سنڌي سکي رهيو آهيان.“

آزاديءَ جي تحريڪ تي وٽس، ايڏو علم ۽ ڄاڻ هئا، جو جيڪر ويهي لکي ها ته هوند شورش ڪاشميري ۽

عبدالله ملڪ ڪان وڏيڪ سنڌ ۾ اعتبار جوڳو مواد،
سنڌ واسين کي ملي وڃي ها. پر زماني جي ڦيرين گهيرين
۾ حالتن جي ناسازگاريءَ ڪيس واندڪائي نه ڏني جو
اهي ڪم ڪري سگهي. آزاديءَ جي تحريڪ جا اهي
مجاهد، جيڪي غيرفرقيوارانه سياست کي مڃيندڙ هئا،
سي ١٤- آگسٽ ١٩٤٧ع جي صبح جو پنهنجن پنهنجن
بسترن ۾ گهرن ۾ غدار بڻجي ويا. اهو هو سرٽيفڪيٽ
جيڪو آزاديءَ جي صبح تي هنن کي مليو. جنهن
آزاديءَ لاءِ هو پنهنجي وقت جي سڀ کان وڏي سامراجي
طاقت جي پهاڙ سان ٽڪر کائيندا رهيا. قاسمين جي
تختن تان واپس وريا، سڄي عمر موت جي دروازي جو
ڪڙو کڙڪائيندا رهيا. اهو اهڙو صدمو هو، جنهن جي
ڪري هو ذري گهٽ پنهنجو ذهني توازن وڃائي ويٺا.
نتيجي طور هو نه آزاد ملڪن جي حڪمرانن سان ناهم
ڪري سگهيا ۾ نه وري انگريز دور واري، پنهنجي
ولولي کان ڪم وٺي سگهيا. هيڏي ساري ملڪ ۾ عوام
جي هجومن ۾ هو سدائين پاڻ کي اڪيلو، تنها، اداس
۾ ويران محسوس ڪندا رهيا. انهيءَ اڪيلائيءَ، تنهائيءَ،
اداسي ۾ ويرانيءَ هنن جي ذهني ۾ فڪري دنيا جهوري
۾ پوري ڇڏي. عاجز صاحب جي شخصيت به ڄڻ سدائين
جهُريل ۾ پريل نظر ايندي هئي. هڪ پيرو ڪانئس پڇيم:
”مولانا صاحب! هاڻي پوڙها ٿي ويا آهيو؟“ جواب ڏنائين
”آءٌ ۾ منهنجا سائي ۾ بيا اسان جهڙا سوين ڪارڪن

هندوستان ۽ پاڪستان ۾ ۱۹۴۷ع ۾ پوڙها ٿي چڪاسين.
اسان جون چيلهيون پڇي پيون. هاڻي جيئڻ جو نقل ڪري رهيا آهيون. نه اهي ماڻهو آهن نه آهو ماحول، نه اهو خلوص آهي نه ولولو، نه وري انهن شين جي قدر ڪرڻ وارو ڪو.

واڙن سيئي ويـام، وڻ منجهائـِن واسيا،
هيڙا هوت هئام، جو سرهي سڄ ڪري ويا.

پڇيم: ”مولانا صاحب! مسلم ليگي چون ٿا ته اوهان ماڻهو مسلمانن جي خلاف هئا؟“ چوڻ لڳو ”بس يار! اسان شڪست کاڌل فوج جا سپاهي آهيون. شڪست کاڌل فوج جي سپاهين تي هر قسم جا الزام لڳندا آهن. باقي اسان نه مسلمانن جا مخالف هئاسين ۽ نه وري هندن جا دلال. اسان ته آزاديءَ جا عاشق هئاسين.“

هڪ فنڪار کان پڇيو ويو ته ”ڪنهن گهر کي باهه لڳي ۽ ان گهر ۾ هڪ معصوم ٻار به هجي ته هڪ فنپارو پڻ! تون ان گهر مان ڪنهن کي ڪيندين؟“ فنڪار وراڻيو هو ته: ”باهه کي جيئن ٻار ۽ فن ٻئي سلامت رهي سگهن.“

”نندي ڪنب کي انگريز سامراجيت جي باهه وڪوڙي ويئي هئي ان ۾ هندو، فنپاري وانگر هو ته مسلمان، ٻار وانگر. اسان انهن ٻنهيءَ مان ڪنهن هڪ کي بچائڻ بدران انگريز سامراجيت جي باهه ختم ڪرڻ ٿي چاهي، جيئن هندو ۽ مسلمان ٻئي سلامت رهي سگهن.“

اڄ آزاديءَ جي تحريڪ جو اهو مخلص ۽ سچو سپاهي اسان کان هميشه لاءِ موڪلائي ويو. پڪ سان سندس عشق جي چڻنگ سلامت رهندي، سامراجيت جي خلاف ٻاريل سندس باهڙي ٽمڪندي ٽمڪندي ڪڏهن ڀنڀٽ بڻبي ۽ ان جي آهاءَ ۾ ڪيترا مسافر پنهنجي منزل تي پهچندا.

اسان جي نسل کي خبر ئي ڪانهي ته هن سرزمين، هن سال ١٩٨٢ع ۾ پير حسام الدين راشديءَ کان پوءِ پنهنجي ڪيڏي ٻئي عظيم فرزند کي وڃايو آهي. اسان وٽ جتي عظمت ۽ وڏائي، عهدي ۽ دولت سان سڃاتي ويندي آهي، تن کي ڪهڙي خبر محمد صالح عاجز جي.

هوءَ جا ٻري هير، ڪاڇي ڏونگر ڪنڌئين
پيو ٻاريندو ڪير، ڪاهوڙڪيءَ ڪير ري.

علي احمد ڏوگر

گهڻو ڪري ۱۹۷۴ع جو اپريل مهينو هو، جو سنڌ جي ان وقت جي صورتحال ۽ ان جي نتيجن تي غور ڪرڻ لاءِ، سول لائين جي هڪ بنگلي ۾ چند همخيال سائين جي گڏجاڻي ٿي. جنهن ۾ خيرپور، لاڙڪاڻي، ٿرپارڪر ۽ ڪراچيءَ کان ڪافي تعداد ۾ دوست آيل هئا. تعارف هلندي مون کي ڪنهن دوست چيو ته، ”هي خيرپور کان آيل دوست علي احمد ڏوگر آهي. مون کيس هٿ ڏنو ۽ خوش خيرعافيت ڪرڻ لڳس. ڪشادي پيشاني، روشن ۽ تيز سنڌين واريون روايتي اکيون، پورو پنو قد، سنهو جسم، سنڌو دريا جي پاڻيءَ جهڙو رنگ، آهستي ۽ پرمعني ڳالهائڻ، دنيا ۽ سنڌ جي تحريڪن شخصن ۽ ڪتابن جي ڄاڻ جو پندار، علم جو عاشق، سنڌ جي سياسي لاهن چاڙهن جو نگران، سنڌ جي واهڻ جو الفتي، ڀهراڙين جي زندگي ۽ خلوص جو پيڪر، باصلاحيت، ايماندار، جفاڪش، آرام کي حرام ڄاڻڻ وارو، جدوجهد ۽ مسلسل جدوجهد جو عملي نمونو، هر ويريءَ سان ٽڪرائيندڙ ۽ هر وير جو واهرو، چند منٽن ۾ پنهنجي سحرانگيز شخصيت جي ذريعي متاثر ڪندڙ. اهو هو علي احمد ڏوگر.

مختصر عرصي ۾ اهـا واقفيت پرخلوص دوستي ۾ پهچائيندي جو درجو حاصل ڪري ويئي. مون هن کي اسٽيج تي تقرير ڪندي ڏٺو. دوستن جي مجلس ۾ ٽهڪ ڏيندي ڏٺو. ۽ مخالفن سان بحث ۽ جهيڙو ڪندي به ڏٺو. هر جڳهه سندس ڪردار ۾ سنڌيت ۽ سنڌ جي مظلوم ۽ مجبور انسانن جي زخمن جو درد محسوس ڪيم.

آخري ڀيرو ڪيس، ايل-ايم-سي ۾ بيماريءَ جي بستري تي ڏٺم، پڇا ڪرڻ لاءِ ويو هوس، سندس عزيزن کان سواءِ شاگردن، اديبن ۽ دوستن جو هجوم هو، ڇو ته هو سڀني جو عزيز هو. سڀني جو مائٽ هو. هن سنڌ جي مٽيءَ جي ذري ذري، سنڌ جي کيتن ۾ اناج جي پڪڙيل خوشبو ۽ سنڌ جي ننڍڪي انسان جي هر دک درد سان نينهن لڳايو هو ۽ اهي ماڻهو اڄ ڪيس ڏسڻ لاءِ آيل هئا. آءٌ سندس بستري جي ويجهو ويس مرڪندڙ مهانڊي تـي بيهوشي طاري هئي، اکيون بند هيون. مون سمجهيو، هو اڄ اسان کان، اسان جي سستي ۽ آرس سبب ناراض آهي. ڪجهه وقت ويهڻ کان پوءِ نڪري آيس.

مون کي ڪم سبب ڳوٺ وڃڻو پيو. ڏيڍ مهيني کان پوءِ موٽي آيس ته ڪنهن دوست ٻڌايو ته علي احمد ڏوڪر گذاري ويو....!

مون کان رڙ نڪري ويئي. هو هليو ويو....! سنڌ ۽ سنڌ جي عام ماڻهو کي هنن حـالتن ۾ ڇڏي، هو

صرف پڄ ڇٽي، فصل لهڻ جي انتظار کان سواءِ هليو ويو. رڳو سپنو ڏسي، ان جي ساپيا جي ڇنتا ڪرڻ کان سواءِ هليو ويو.

ها هو هليو ويو. ايترو پري جو اتي نه اپالو جي رسائي آهي ۽ نه خيال، تصور ۽ ذهن جي پرواز. هو اهڙي ماڳ هليو ويو جتي جو نه ڪنهن نشان ڏنو آهي ۽ نه ئي ڪو سنيهو اچي سگهي ٿو. هو هليو ويو ظلم ۽ جبر، ڏاڍ ۽ ڌڪاءَ واري ماحول کان رسي، هو هليو ويو مائٽن ۽ دوستن کي ڇڏي. اڄ اسان هن کي ڏسي سگهون ٿا، پر هڪ پردي جي پٺيان ۽ جيستائين اهو پردو نه هٽيو آهي تيستائين هڪٻئي سان ڳالهائي نه ٿا سگهون. اڄ آءٌ سوچيان پيو ته آخري ڀيرو جڏهن هن مون ڏانهن ڏٺو ٿي ڪونه هو ته، ڪهڙي خبر ته هو هميشه لاءِ منهن مٽي رهيو آهي.

اڄ هو خيرپور جي هڪ ٽڪريءَ تي اسان جي احساسن کان بي نياز ستو پيو آهي، پر ڪيس ڪهڙي خبر ته ڪيترين دلين آهن، جن تي سندس ياد جا نه ڇٽندڙ زخم آهن.

ميندڙيءَ رتا هٿڙا، ڪجل ڀنا نيڻ،
سپني وڏا ويڻ، ويندڙ ويندا ئي رهيا.

پير حسام الدين راشدي

گهڻو ڪري سال ١٩٧٣ع هو. جيئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن ڪراچي برانچ پاران ٿياسافيڪل هال ڪراچيءَ ۾، محترم جي- ايم- سيد جي سالگره جو جشن ملهايو پئي ويو. انهيءَ جلسي جي صدارت محترم پيرحسام الدين راشدي ڪري رهيو هو.

منهنجي تقرير هلندي، مون ڏٺو ته پير صاحب انتهائي ڌيان ۽ توجهه سان منهنجي نقطن جي ادائگيءَ، جملن جي جوڙ جڪ ۽ ڳالهائڻ جي انداز کي ڏسي ۽ ٻڌي رهيو آهي. سندس انهيءَ دلچسپيءَ مون تي هڪ قسم جو علمي رعب طاري ڪري ڇڏيو ۽ مون تقرير جي پڄاڙيءَ ڌانهن موڙ ڪائيندي چيو "آءٌ محسوس ٿو ڪريان ته هن اسٽيج تي علم جو پهاڙ ۽ تاريخ جو گهمندڙ ڦرندڙ ڪتب خانو موجود آهي. ان جي موجودگيءَ ۾ منهنجي زبان ڳالهائڻ جي طاقت وڃائيندي ٿي وڃي. منهنجو ذهن پنهنجيءَ بيوسيءَ جو اظهار پيو ڪري" ان چوڻ تي مون ڏٺو ته پير صاحب جي چهري تي ناگواريءَ جي ريکائن جا پاڇا پوڻ لڳا آهن. آءٌ سمجهي ويس ته پير صاحب کي سندس واکاڻ وارا جملا نه وڻيا آهن، پوءِ به مون کي تقرير ختم ڪرڻي ئي هئي، سو

آخر ۾ مون چيو: ”ذوالفقار علي ڀٽو جنهن قومي تصور تي عمل ڪري رهيو آهي، ان جو بنياد اقبال جي شاعري آهي، جنهن جي پڙهڻ سان مون کي حقي جي ڏَپ ايندي آهي. ۽ جي. ايم. سيد پنهنجي قومي تصور جو بنياد دولهه دريا خان جي شهادت جي رت ڦڙن مان کنيو آهي، جنهن جي خوشبوءِ اڳيان مهندان ميندي جي همڪار ڪائي حيثيت نه ٿي رکي. جي. ايم. سيد تي ٻه اڇلائڻ وارن کي ياد رکڻ گهرجي ته، ان جا ٽڪرا ڪٿي پاڪستان جي نقشي تي نه ڪرن.

منهنجي تقرير جي انهيءَ پيرا تي سمورو هال تاڙين سان گونجي اٿيو. مون ڏٺو پير صاحب والهانه بيخوديءَ مان ڪرسيءَ تان ذري گهٽ اٿيو ٿي، تاڙيون وڃائي رهيو آهي. انهيءَ پيرا ۾ دولهه دريا خان جي شهادت جو ذڪر هو ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ دولهه دريا خان کان وڌيڪ ٻي ڪابه شخصيت پير صاحب لاءِ اتساهه ڏياريندڙ نه هئي. سنڌ جي انهيءَ عظيم محب وطن شهيد جو جڏهن به پير صاحب جي مجلس ۾ ذڪر ڇڙندو هو، ته مٿس وجد جي ڪيفيت ڇانئجي ويندي هئي ۽ چوندو هو ته: ”آءٌ جڏهن به درياخان جي قبر تي ويندو آهيان يا سنڌس باري ۾ سوچيندو آهيان ته فارسيءَ جو هي شعر ازخود منهنجي ذهن ۾ ايري ايندو آهي.

بگريزد از صف مـاهـر کہ غوغا نسيت
کسيے کہ کشتہ نہ شد از قبيلۂ ما نيست

(ڀاڙيو اسان جي صفن مان ڀڄي وڃي ۽ جيڪو سر اڏيءَ تي رکڻ لاءِ تيار نہ آهي سو اسان جي ڪٽنب مان نہ آهي.)

اهو ڀھريون ڀيرو هو جو شعوري حالت ۾ مون سنڌ جي هن لاڪيٽي فرزند کي تقرير ڪندي ڏٺو ۽ ٻڌو، تقرير ڇا هئي، فطرت جي مختلف مظهرن جي ميلاپ جو جلوو هئي. ڪٿي لفظ ٻڌندڙن جي ذهن ۾ ائين پسار ڪري رهيا هئا، جيئن نئي جي ڪا ڪنواري، ڪينجھر ڪناري پِيا جي اوسيئڙي ۾ پسار ڪندي هجي. ڪٿي، ڀھاڙن جون ڀاڙون لوڏيندڙ زلزلي جي گونج ۽ گرج هئي. ڪٿي، دشمن تي ڪناريءَ جو وار هو، ڪٿي، سنڌوءَ جي، ساوڻ ۾ موج هئي. ڪٿي، ڪينجھر تي نوريءَ جي همدوري وانگر لوڏا کائيندڙ ٻيڙيءَ جي دل ڪشي هئي، تہ ڪٿي، ائين پئي لڳو ڄڻ ائينس جي چوڪ تي سقراط سچ جو جهنڊو کنيو بيٺو آهي ۽ بت پرست يونانين کي سچ - مطلق، جو سبق پڙهائي رهيو آهي. آءٌ تقرير جي سحر ۾ غرق هجڻ جي باوجود ان جو هر لفظ، هر نقطو ۽ هر جملو ذهن جي ڦرهيءَ تي اڪاريندو ٿي ويس. پوءِ مون اها تقرير يادگيريءَ جي مدد سان پوري لکي ڇپائي ڇڏي. آءٌ سمجھان ٿو اهو ڀھريون ڀيرو هو جو سنڌس اڻ لکيل تقرير جو

پورو متن ڪٿي شايع ٿيو هجي. پاڻ ڇپيل تقرير پڙهي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ جڏهن سندس ٻي تقرير، جيڪا ٻنان لکڻ جي ڪئي هئائين. ان جي ڇپجڻ جو مهراڻ رسالي وارن ذڪر ڪيو. تڏهن هڪدم چيائين ته، نياز سان ملي اها تقرير حاصل ڪريو ڇو ته ڪيس خبر هئي ته مون اها تقرير لکي ڇڏي آهي ۽ آءٌ نياز همايونيءَ کان سواءِ ڪنهن ڪسي ڪونه ڏيندس. اڳتي هلي اها تقرير مهراڻ رسالي ۾ ڇپي ۽ اڄڪلهه گهڻو ڪري سڀني سنڌي رسالن ۽ اخبارن ۾ ”ڪتاب“ جي موضوع تي ڪيل پير صاحب جي اها تقرير ڇپجي ٿي پئي. اها حقيقت ۾ منهنجي لکيل ۽ نياز همايونيءَ جي ايڊوڪيٽ آهي. مهراڻ جي اسسٽنٽ ايڊيٽر اهو غلط لکيو آهي ته اها تقرير ٽيپ ڪئي ويئي هئي ۽ ڪيسٽ تان اتاريل آهي. پر پهرين تقرير جيڪا مون لکي ۽ ڇپرائي هئي سا هڪ پيرو جي. ايم. سيد جي باري ۾ آزاد قاضيءَ جي ترتيب ڏنل ڪتاب ”لامون تنهن وڻ سنڌيون“ ۾ ڇپي هئي. آءٌ چاهيان ٿو ته پير صاحب تي پنهنجا ڊاڪٽر لکندي اها تقرير به هٿي ڏيئي ڇڏيان، ڇو ته اها تقرير ٿي سگهي جنهن جي ڇپائيءَ کان پوءِ پير صاحب منهنجي باري ۾ ڪارائتو قائم ڪئي، جنهنجو اظهار پاڻ هر موقعي تي ڪندو رهندو هو.

”آءٌ هن مجلس ۾ شريڪ ٿي نهايت خوش ٿيو آهيان. هي مجلس اوهان پنهنجي حقيقي ليڊر ۽ صحيح

رهنما جي ڄمڻ جي ڏينهن جي سلسلي ۾ ملهائي رهيا آهيون. جي. ايم سيد هاڻي هڪ شخص نه رهيو آهي، پر هو هڪ تحريڪ بڻجي چڪو آهي. ڪيس سنڌ جي وجود کان الڳ ڪري نه ٿو سگهجي ۽ نه وري سنڌ کي سيد کان جدا سمجهي سگهجي ٿو. جي. ايم. سيد پنهنجون وفاداريون، قربانيون ۽ ڪوششون سنڌ سان وابسته ڪري هميشه لاءِ پاڻ کي امر بڻائي ڇڏيو آهي. اهي قومون خوش قسمتون آهن جن کي جي. ايم. سيد جهڙا ليڊر ملن ٿا. منهنجي خيال ۾ هن وقت هن ننڍي کنڊ ۾ ٻه ماڻهو اهڙا آهن جيڪي پنهنجن اصولن، ڪردارن ۽ اخلاق جي ڪري مثالي حيثيت رکن ٿا. اهي آهن جي. ايم. سيد ۽ عبدالغفار خان، پر بدقسمتيءَ سان اسان جي ملڪ ۾ هر سچي ۽ مخلص ماڻهوءَ کي الزامن ۽ فتوائن جو نشانو بڻايو ويو آهي. انهن الزامن ۽ فتوابازين جو نتيجو آهي جو بچيل ملڪ به جان ڪنيءَ جي عالم ۾ آهي. ملڪ جو آئيندو ڇا ٿيندو، تنهنجي خبر سياستدانن کي، باقي حالت نهايت ئي ڏکوئيندڙ آهي. سنڌي زبان کي ڪابه ٻولي ختم ڪري نه ٿي سگهي ڇو ته هن زبان جون پاڙون ڌرتيءَ ۾ کتل آهن. سنڌي زبان کي عربي به ختم ڪري نه سگهي. ڏوڙي جو قرآن جي زبان هئي سنڌي اڄ به موجود آهي ۽ عربي صرف نيوٽائون جي مدرسي ۾ وڃي رهي آهي. سنڌ تي فارسيءَ اٺ سؤ ورهيه راڄ ڪيو، پر اها سنڌيءَ جي جاءِ نه والاري سگهي.

۽ پاڪستان جنهن ۾ آئين هميشه ٽٽندا رهندا آهن، اتي سنڌي زبان جي بل تي مڙهيل آرڊيننس ڪيترو جٽاءُ ڪندو. سنڌيءَ ۾ لطيف، سچل ۽ روحل فقير جو فڪر آهي. انهيءَ فڪر جا مڃيندڙ ڪافر نه ٿا ٿي سگهن. جيڪڏهن اهي وليالله به مسلمان نه هئا، ته پوءِ اهڙي ڪفر تي اسان فخر محسوس ڪنداسين. خدا حافظ.“[٦٦]

....

پير صاحب کي سنڌ جي نوجوانن ۾ وڏيون اميدون هيون ۽ سندس خواهش هوندي هئي ته سنڌ جا نوجوان پير صاحب کي سنڌ جي نوجوانن ۾ وڏيون اميدون هيون ۽ سندس خواهش هوندي هئي ته سنڌ جا نوجوان نه رڳو سياسي ميدان ۾ اڳتي وڌي بااصول ۽ بهادريءَ واري سياست ذريعي سنڌ جي حقن جي حفاظت ڪن، پر ادب ۽ تاريخ جي ميدان ۾ به اعتماد ۽ ڪليل ذهن سان سنڌ جي سموري سرمائي کي نون فڪري رجحانن ۽ تحقيقي مواد سان وڌيڪ سگهارو، سرمائي وارو ۽ مالامال ڪن. انهيءَ سلسلي ۾ هن کي جنهن به نوجوان ۾ ڪا علمي چڻنگ ۽ تاريخي ذوق جي پرورش پوندي هئي ته دل کولي ان کي همٿائيندو هو ۽ ان کي داد ڏيڻ ۾ پنهنجي علمي مرتبي جي ڪري ڪابه حد مقرر نه ڪندو هو. منهنجي پنهنجي باري ۾ سندس راءِ هميشه واکاڻ ۽ حوصله افزائي واري رهي. انهيءَ سلسلي ۾ به ٽي واقعا پيش ڪجن ٿا.

سيمنارجن ۾ ”پيئاڻي - ڏينهن“ جي سلسلي ۾ ڪيل منهنجي تقرير ”پيغام“ رسالي ۾ ڇپي، اهو رسالو پير صاحب وٽ پڙهيو. (ياد رهي پير صاحب ”پيغام“ جو مستقل پڙهندڙ هو ۽ سدائين پئسن سان وٺي پڙهندو هو) ۽ منهنجي تقرير جي باري ۾ نياز همايونيءَ کي هڪ شاندار خط لکيائين، جنهن ۾ ان تقرير جي واکاڻ ڪندي هي تاثر ڏنائين: ”ان سان منهنجو ايمان نه صرف تازو ٿيو، پر پاڻ وڌيو. خدا جو شڪر آهي جو پاڻ وٽ اهڙا لعل لڀن ٿا.“

منهنجو ڪتاب ”سر ۾ سانجهيءَ ويل“ ڇپيو، جنهن ۾ پير صاحب تي تنقيد ٿيل هئي. انهيءَ تنقيد جو حوالو ڏيئي حامد علي خانانيءَ ۽ ڪن ٻين پير صاحب کي خط لکيا ته هڪڙي ڪين ؐ جهڙي ماڻهوءَ اوهان تي تنقيد ڪئي آهي. پير صاحب تي نه معلوم انهن خطن جو ڪهڙو اثر پيو، پر انهن خطن کان پوءِ موري جا دوست راشد موريائي ۽ مولابخش برڙو، پير صاحب سان مليا ويا. ڪچهري هلندي خانانيءَ ۽ ٻين جي خطن جو ذڪر نڪتو. انهيءَ سلسلي ۾ پير صاحب چيو ”عبدالواحد کي حق آهي مون تي تنقيد ڪرڻ جو. مون کي خوشي آهي ته تاريخ جي سلسلي ۾ نوجوانن اندر تنقيدي شعور پيدا ٿيو آهي. عبدالواحد اهڙو ليکڪ آهي جيڪو ڪوڙا ڪاڻي جيل جي ڪوٺيءَ ۾ ويهي سنڌ جي تاريخ تي لکي ٿو. اسان سست ماڻهو آهيون جيڪي لکڻ

کان سواءِ ڪجهه نہ ٿا ڪري سگهون. عبدالواحد جي قلم ۾ جيڪا طاقت ۽ سچائي آهي، سا ورلي ڪنهن نوجوان ۾ هوندي. منهنجو وس پڄي تہ جيڪر ڪيس زندگيءَ جون سموريون سهولتون ڏيئي، ايئرڪنڊيشن ڪمري ۾ ويهاري ڪانئس رڳو لکڻ جو ڪم وٺان. اوهان مهرباني ڪري عبدالواحد جو جيڪو بہ نئون ڪتاب ڇپجي سو مون کي پهچائيندا ڪريو."

١٩٧٦ع ۾ آءٌ جيل ۾ هوس تہ منهنجو ڪتاب "صدين جون صدائون" ڇپيو. پير صاحب ان وقت اسپتال ۾ داخل هو، اتي کيس اهو ڪتاب مليو. هڪ ڏينهن آءٌ سنڌ اسپيشل ٽربيونل ۾ حاضريءَ تي ويس، جتي پير صاحب جو هڪ عزيز اچي مون سان مليو. چيائين: "پير صاحب بيماريءَ جي بستري تان سلام موڪليا آهن ۽ چيو اٿس هن دور جي سنڌ کي اهڙي قلم ۽ ايمان جي ضرورت آهي. خدا تو کي هر امتحان ۾ ڪامياب ڪري. هٿ مان قلم متان ڇڏين. جيل جو وقت سجايو ڪر ۽ مسلسل لکندو رهہ."

مون کي محمد ابراهيم جويي ٻڌايو تہ: تنهنجي هر لکڻيءَ جي جيڪا تعريف پير صاحب ڪندو هو، سا حيرت جهڙي ڳالهہ آهي. تنهنجي قلم پير صاحب کي بيحد متاثر ڪيو هو. واقعي تنهنجي علم ۾ طاقت آهي: اهڙن ئي خيالن جو اظهار، حسين شاهہ راشدي پڻ ڪيو. اها سڀ تعريف پرپٺ ڪندو هو. روبرو ڪڏهن

به اهڙي تعريف نه ڪيائين، اُلٽو نصيحتون ڪندو هو ته، ”لڳاتار لکڻ ۽ پڙهڻ جي عمل کي جاري رکندو اچ. ڪڏهن به احساس ڪمتريءَ ۾ مبتلا متان ٿئين، ته مون وٽ ڪا ڳڙي ناهي، جڏهن به ڳڙي نه هجڻ جو احساس ستائيءَ ابوالڪلام ۽ مون ڏي ڏسجانءِ“ هڪ پيري ڪانئس انٽرويو وٺندي پڇيو ويو ته: جيڪڏهن توهان ڪنهن ڪاليج يا يونيورسٽيءَ ۾ پڙهيو ها ته“! جواب ڏنائين ته: ”سڳا جو ميمبر هجهان ها.“ اهو جواب سڳا تي طنز ۽ توڪ سان پريل آهي ان ڪري جو پير صاحب جا خيال سڳا جي باري ۾ ڪڏهن به چڱائي يا تعريف وارا نه رهيا. سڳا جيئن ته گهڻو ڪري سنڌي ڪامورن جي جماعت هئي ۽ پير صاحب جو خيال هو ته سنڌي سماج کي پٺتي پيل رکڻ ۽ سنڌ کي تباهه ڪرڻ وارا عنصر، وڏيري، پير ۽ سنڌي ڪاموري تي مشتمل آهن. جنهن سنڌي ڪاموري، سنڌي عوام کي ڏيڍ سو سال تائين ڌارين جو دلال ٿي ڦٽيو، چيپاٽيو ۽ ماريو ڦريو آهي، سو اڄ وقتي ڦيٿي ڦرڻ سان گڏ ساڳي وانگر رنگ مٽائي قوم جي خادم جي روپ ۾ ڦُرڻ لٽڻ ۾ مصروف آهي. سنڌي ڪاموري جنهن ماحول ۾ جنهن پس منظر ۾ تربيت ورتي آهي، سو ماحول ۽ پس منظر ئي قوم دشمني ۽ عوام بيزاري وارو هو. ان ۾ ڪنهن اهڙي تبديليءَ جي گنجائش ئي نه آهي جيڪا تبديلي قومي مفاد وٽان هجي.

١٩٧٨ع ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ ”لطيف ڏينهن“ ٿيو. ان جلسي جي صدارت سون ڪئي ۽ پير صاحب خاص مهمان هو. انهيءَ موقعي تي ڊاڪٽر سليمان شيخ ٻڌايو ته، ٣١ ڊسمبر جو سڳا طرفان اڏيمن جو قافلو ڀٽائيءَ جي مزار تي ڳاڻ جي چادر چاڙهيندو. ۽ ڊاڪٽر صاحب وڌيڪ ڀٽائيءَ کي خراج تحسين پيش ڪندي چيو ته: ”ڀٽائي اڄ جي دور ۾ سنڌي قوم جي هٿ ۾ ايٽم بم آهي. سنڌي قوم جي نجات جو واحد ذريعو ۽ وسيلو ڀٽائي آهي.“

پير صاحب کي اصولي طور مون کان اڳ ۾ تقرير ڪرڻي هئي، ڇو ته آءٌ مجلس جو صدر هوس. پر پير صاحب مون کي چيو ته ”تون اڳ ۾ تقرير ڪر ۽ مختصر. ڇو ته مون کي اڄ تمام تفصيل سان گهڻن مسئلن تي ڳالهائڻ جي ضرورت آهي.“ مون کي پهلا ڪيڏو اعتراض ٿي سگهيو ٿي؟ اِها پاڻ منهنجي خوش‌قسمتي هئي جو، آءٌ ڪافي وقت کان پوءِ سندس علم مان فيض پرايان. انهيءَ وچ ۾ ڪنهن شاگرد تقرير ڪندي مون کي چوٿين دنيا جو مفڪر چيو ته، پير صاحب هڪدم مون کي چيو ته: ”پ-پ-پ وارن ٽي کي ٽين دنيا جو مفڪر سڏي قاسيءَ جي کوٺڙيءَ تائين پهچايو ۽ جيئي سنڌ وارا تو کي چوٿين دنيا جو مفڪر سڏي توب سان اڏارائڻ ٿا چاهين. مهرباني ڪري چوڪرن کي اهڙي نعري بازيءَ کان منع ڪري ڇڏ.“ سندس

چوڻ موجب موں پنھنجي تقرير ۾ جيڪا پير صاحب جي چوڻ مطابق رڳو پنجن منٽن تي مشتمل هئي، چوٿين دنيا جي مفڪر واري لقب تي پنھنجي شرمندگي ۽ بيزاريءَ جو اظهار ڪندي پڄاڻي تي ڳالهائيندي چيو ته لطيف هڪ هنڌ چيو آهي مارئيءَ جي باري ۾:

پکي ۾ پٽدمڻي، جڻ ڏئي وارا ڪاوڄ
جهڙي صورت سج، تهڙي سورت مارئي.

وري ٻي جاءِ تي مارئيءَ جي واتان چوائي ٿو پيو.

سونهن وڃايم سومرا، ميرو منهن ٿيوم
وڃڻ تت پيوم، جت هلڻ ناهي حسن ريءَ.

ڪهڙو سبب آهي جو پهرئين ته مارئيءَ جو هلڻ وڃ جي وراڪن جهڙو آهي ۽ مورت سج جي صورت جهڙي اٿس ۽ وري مقام ۽ مڪان جي تبديليءَ سان سندس اها سونهن وڃائجي ٿي وڃي ۽ منهن ميرو ٿي پويس ٿو. اهو ان ڪري جو پکي ۾ مارئي آزاد آهي ۽ آزاديءَ کان وڌيڪ ڪائي سونهن ناهي. ۽ ڪوٽ ۾ اهائي ساڳي صورت غلام آهي ۽ غلاميءَ کان وڌيڪ ڪائي ڪوجهائي ناهي. جهڙيءَ ريت غلامي قوم جي ڪردار ۽ تخليقي صلاحيت لاءِ ڪوڙهه جو داغ آهي، اهڙيءَ ريت غلامي فرد جي جسماني ۽ روحاني زندگيءَ لاءِ ڪوڙهه جو داغ آهي. منهنجي انهيءَ نڪتہ آفرينيءَ تي پير صاحب دل کولي داد ڏنو.

پوءِ مائيڪ تي اچي پنهنجي پروقار ۽ عالمانه انداز ۽ آواز ۾ اچي ڳالهائڻ شروع ڪيائين.

”دوستو! هي بدقسمتيءَ جي ڳالهه آهي، جو لطيف جو شارح ۽ وارث سنڌي ڪامورو بنجي ويو آهي، جيڪو اڄ سنڌي ماڻهن کي هر قسم جي هلچل ۽ جدوجهد کان روڪي ڇوي ٿو پيو ته سڳا جا ميمبر بنجي لطيف تي پڙ چاڙهيو، ڇو ته لطيف ائنمبر آهي ۽ ان جي مزار تي طواف ڪرڻ سان سڀ مسئلا حل ٿي ويندا. اها سنڌي ڪامورن جي نئين چالاڪي آهي جيڪو پٿائيءَ کي روحاني پير جي درجي جي برابر سياسي پير واري حيثيت ڏيئي ان جو مجاور بنجڻ ٿو چاهي. واقعي لطيف ۾ اهي سڀ خوبيون ۽ خاصيتون آهن، جيڪي هڪ عظيم انسان ۽ لافاني فنڪار ۾ هئڻ گهرجن، پر هو آئن اسٽائن ناهي ۽ نه ڏي هو، هوچي، يا چي گويرا آهي. پنهنجي قوم جي نجات لاءِ اوهان کي جديد ضرورتن مطابق انتظام ڪرڻا پوندا ۽ نئين زماني مطابق کوجنا ۽ تحقيق ڪري نوان گس ۽ گهيڙ ڳولڻا پوندا. اهڙي ڪم جو بار سنڌ جي نوجوانن کي کڻڻ گهرجي. سنڌي ڪامورو سڳا جو ميمبر ٿي سگهي ٿو، پر قومن جي قسمت بدلائڻ وارو عظيم ڪم هو پنهنجي نالائقي ۽ مفاد پرستيءَ جي ڪري ڪڏهن به ڪري نه ٿو سگهي.“

ان طريقي سان هو ڏيڍ ڪلاڪ تائين سنڌي ڪاموري

جي لاڪ لاهيندو رهيو ۽ سنڌ جي علمي ۽ ادبي ادارن جي زوال پذير حالت تي عالمانہ انداز ۾ ڳالهائيندو رهيو.

پير صاحب ۾ وڏي خوبي ۽ خاصيت هئي ٻي ڊپ نہ ٿيڻ ۽ بهادري. واري هوتيسنگ جي پٽ ڪي بہ سچ ۽ حق جو ڪلمون چوندي ڪين گسندو هو ۽ انهيءَ معاملي ۾ هو ياري دوستي يا حڪومت جي ڏاڍ ۽ ڏمر کان قطعي هراسان نہ ٿيندو هو. حقيقت هي آهي تہ اسٽيج تي اچڻ کان پوءِ هو، برسر اقتدار گروهہ کي جيڪي سٽ ڪُريون پڌائيندو هو تن کي ٻڌي هال ۾ ويٺل ماڻهو هراسجي ويندا هئا، پر پير صاحب کي ڪا بہ پرواهہ نہ هوندي هئي. سنڌس تقرير دوران جيڪڏهن غلام مصطفيٰ شاهہ، غلام علي الانا، غلام مصطفيٰ قاسمي ويٺل هوندا هئا تہ کين مخاطب ڪري ضرور مٿن تنقيد ڪندو هو.

آءٌ جيل ۾ هوس تہ هڪ دوست ملاقات تي ٻڌايو تہ ڪالهہ پير صاحب تہ حد ڪري ڇڏي. منهنجي پڇڻ تي هُن روئداد هن ريت ٻڌائي.

ڪالهہ هڪ فنڪشن ۾ کيس اجرڪ پيش ڪئي ويئي تہ، ڪاوڙجي اجرڪ وٺڻ کان انڪار ڪندي چوڻ لڳو تہ: ”اجرڪ اسان جي صدين جي هنرمندي ۽ ذوق حسن جو شاهڪار آهي. ان کي اسان ٻن متضاد موقعن تي استعمال ڪندا آهيون. شاديءَ وقت گهوٽ کي اوڍائيندا آهيون ۽ وري ميت تي اوڇاڙي طور ڍاريندا آهيون. پر هن دور ۾ جڏهن اها.... ۽.... جهڙن حرامين

۽ غاصبن کي سوکڙي ۽ عزت افزائيءَ طور ڏيڻ جو رواج وڌو ويو آهي، ته مون وٽ ان جي اهميت ختم ٿي ويئي آهي. هائي اها قاسمي جهڙن مجاورن کي ڏيئي ڇڏيو، ڇو ته مٿن جي ڪپڙن جا اهي حقدار آهن."

دوست ٻڌايو ته جن ٻن حاڪمن جا نالا ونيپير صاحب کين لقب ڏنا، تن جو، نالو وٺڻ کان اڳ ۾ سنڌ جا وڏيرا ۽ دستاربند اديب مشڪ ۽ گلاب سان وات ڌوئيندا آهن. هائي سنڌ جي علمي حلقن ۾ چوڻي عام آهي ته، "پير صاحب اسان کي بوهي ۾ وجهي ڇڏيندو." مون دوست کي چيو: "سنڌ جو علمي ۽ ادبي حلقو بهادري ۽ بي خوفيءَ کان سدائين ٿي ڇڪيو آهي، جيڪو خواهمخواه ٻچڙو ونڊو آهي، بزدل دانشور ۽ اديب هميشه قومن لاءِ ڪارنهن جو داغ ثابت ٿيندا آهن. باقي پير صاحب ته، هر دور ۾ درباري اديب ۽ دانشور جي خلاف رهيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ هن امير خسرو جي هيڏي وڏي عظمت جي باوجود ان کي تيرهن بادشاهن جو درباري ثابت ڪري کيس عوام دشمن ماڻهن جي ٽوليءَ ۾ شمار ڪري مذمت ڪئي ۽ پوري اردو پريس جي تنقيد ۽ ڪلا جي ڪابه پرواهه نه ڪيائين. حقيقت ۾ پير صاحب جهڙا دانشور ئي وقتن جي فڪري ۽ اخلاقي زندگيءَ لاءِ نور جا منارا هوندا آهن.

"تاريخ صرف بادشاهن ۽ جنگين جي سرگذشت ناهي پر اها ڪائنات ۾ انساني قافلي جي سفر جو داستان

آهي. اها آڪاڻي آهي، محنت ڪش انسانن جي امنگن جي، موسيقارن جي ڌنن جي، فلسفين جي فڪري ڪاوشن جي، شاعرن جي خيالن جي بلند پروازن جي، رازن، مصورن، سنگتراشن، لوهرن، واڍن، ڪنڀرن، پرت پرينڌڙن سڀني جي تخليقي صلاحيتن جي ۽ انجنيئرن جي هنرمندن جي. جڏهن ڪو بہ فاتح ۽ لٽيرو ڪنهن ملڪ تي تباهي ۽ بربادي جو طوفان بڻجي اچي ڪڙڪندو آهي تہ، ان وقت رڳو سياستدان يا بادشاهي گهراڻو تباهہ نہ ٿيندو آهي، پر سمورن هنرمندن ۽ فنڪارن جون سموريون صلاحيتون ۽ تخليقون تباهہ ٿي وينديون آهن ۽ هنر ۽ فن جي نيسارن جي سامهون بند ٻڌجي ويندا آهن. ان وقت ڪنهن مؤرخ کان اها اميد رکڻ تہ اهو مردي يا پٽر جي ڇپ وانگر غير جانبدار ٿي ويهندو سا ڳالهہ، رڳو غاصب ۽ ڦورو قوتن جي مفاد جي حفاظت يا ظلم کان چشم پوشيءَ جي برابر ٿيندي.

انهيءَ جلال ۽ تاريخ جهڙي انتهائي ڳنڀير علم سان لاڳاپي جي باوجود هو انتهائي زنده دل پيو ڳالهائي ۽ فن لطيف سان بي انتها پيار ڪندڙ هو.

هڪ ڀيري پير صاحب بيمار هو تہ حيدرآباد جي دوستن ڏانهن نياپو موڪليائين، ”فقير عبدالغفور جو راڳ ٻڌڻ چاهيان ٿو. اهڙو ڪو اهتمام ڪريو جنهن ۾ عبدالغفور کان سواءِ ڪو بہ فنڪار نہ هجي، جيئن آءٌ

عبدالغفور جي آواز ۾ سچل ۽ پنهائيءَ جو راڳ ٻڌي ذهن جي سموري اڄ اجهائڻ ٿو چاهيان."

پاڻ هڪ پيرو هڪ واقعو ٻڌايائين ته "مون، ايران ۾ ڊاڪٽريءَ جي ڊگري ملڻ واري موقعي تي تقرير ڪئي، جنهن ۾ مونکي چوڻو هو ته اڄ جو انسان فضائن ۾ گهمي ٿو. انهيءَ مفهوم لاءِ مون فارسيءَ جو هي جملو استعمال ڪيو 'امروز انسان به خلا ميرود' منهنجي ايتري چوڻ تي محفل ۾ ٽهڪڙو مچي ويو. آءٌ حيران ته، هي هيڏا وڏا دانشور ڪلن ڇو ٿا. آخر مونکي خبر پيئي ته جديد فارسيءَ ۾ "خلا" ڪاڪوس خاني کي چوندا آهن. پوءِ ته آءٌ پاڻ پنهنجي فارسيءَ تي ڊاڍو کِليس."

منهنجي دوست عطا محمد ڀنڀري روايت ڪئي آهي ته : مونکي ڪسرت قوت باهه جي شڪايت هئي. آءٌ پير صاحب وٽ ويس ته ڪنهن سٺي ڊاڪٽر ڏانهن خط لکي ڏيو، جيئن آءٌ پنهنجي جسم ۾ ٻرندڙ مچ جو علاج ڪرائي سگهان. پير صاحب پنهنجي هڪ ڊاڪٽر ڏانهن هن ريت خط لکيو:

"محترم ڊاڪٽر صاحب! هي منهنجو دوست اوهان ڏانهن اچي ٿو، کيس هڪ اهڙي بيماري آهي جو جيڪڏهن انجو عشر عشير به مونکي يا توکي ملي وڃي ته پاڻ جيڪر قدرت جا ڪروڙين شڪر ڪريون انهيءَ قسم جا بيشمار لطيفا ۽ ٽوٽڪا ٻڌائي پاڻ

به کلندو هو ته، يارن دوستن ۽ مداحن کي به کلائيندو رهندو هو.

افسوس جو هاڻي نه اهو مجنون رهيو، نه اهو صحرا.

چون ٿا ته دنيا جا عظيم مجاهد ۽ انقلابي جڏهن حياتيءَ جي لال ڪنوار کان، ڪاوڙجي موت جي ڪاري ديو سان پڪين پوڙ وارا هوندا آهن. تڏهن سندن دل جي آخري ڌڙڪنن تي پنهنجي ڌرتي ۽ عوام جي آزادي ۽ انقلاب جو ساز وڄندو آهي. ساڳيءَ ريت پير صاحب جي دل جي آخري ڌڙڪنن تي سنڌ ۽ تاريخ جي ٻن لفظن جي موسيقي وڳي ۽ بس.

ڪاش ڪيس اڄ ڪو وڃي ٻڌائي ته سنڌ جو عوام دريا خان جي روايت جو امين بڻجي اٿيو آهي ۽ نئين سنڌ جي تاريخ، پنهنجي رت سان لکي رهيو آهي.